

Elin Malmer

De försvunna ederna

Samhällets rationalisering och avskaffandet av tro- och huldhetseden samt befattningsederna

Inledning

Den 2 oktober 1872 klockan 11 på förmiddagen samlades en större grupp män på landskansliet i Kalmar. Två veckor hade förflutit efter Oscar II:s trontillträde, och landshövdingen hade nu på kunglig befallning kallat länets ämbets- och tjänstemän för att gemensamt avlägga tro- och huldhetseden. Sammankomsten var också öppen för andra som önskade ge den nytillträdde kungen sin hyllning.

Alla som infunnit sig antecknades i landssekreterarens protokoll. Det var landskamreren, lanträntmästaren, länsnotarien och länsbokhållaren, kronofogdar, häradsskrivare, stadsfiskal, konstaplar och många fler. Provinsiälläkarna var där, liksom en godsägare och en major, en bagare och en murarmästare. Totalt var det 78 personer. Sedan landshövdingen inlett sammankomsten ”.../ fingo de framträda för att inför och gemensamt med herr Landshövdingen med lyftad arm och tu finger i höjden eftersäga tro- och huldhetseden /.../ som på befallning förestafvades af undertecknad Landssekreterare /.../”.¹

Ännu på 1870-talet fanns det i Sverige mängder av stadganden om tro- och huldhetsed samt befattningseder. Tro- och huldhetseden var den svenske undersåtens edliga löfte om framtida lojalitet mot regent och statsmakt. Befattningsed är mitt samlingsnamn för edliga löften, stadgade i lag eller förordning, om framtida pliktuppfyllelse i en viss befattning.

Tro- och huldhetseden avlades av hela den statliga förvaltningen i samband med regentskifte.² Befattningsed avlades vid tillträdet till en rad olika befattningar, eller vid examen som gav rätt till viss befattningsutövning. Principen var att alla statliga befattningshavare skulle avlägga en sådan ed. Exempel var krigsmannaeden, som bl a avlades av alla beväringar, prästeden samt ämbets- och tjänstemannaeden. Utanför den renodlat statliga hierarkin skulle befattningsed avläggas av ett antal grupper som staten ville ha särskild kontroll över. Det gällde bl a personer med i olika avseenden känsliga arbetsuppgifter, t ex inom områdena sjukvård, handel och sjöfart.³ Många av befattningsederna avlades tillsammans med tro- och huldhetseden. Tro- och huldhetseden var lika för alla, medan befattningsedernas formulär anpassades för respektive befattning.

Även rikets regent var bunden av ett edligt löfte, konungaförsäkran, som jag också räknar till befattningsederna. Kungen gick ed på att regera i enlighet med gällande lag och att verka för rikets bästa.⁴

Tro- och huldhetseden och befattningsederna var religiösa. De inleddes vanligen med orden "Jag N.N. lofvar och swär, wid Gud och Hans Heliga Evangelium". Avslutningsorden var alltid "så sannt mig Gud hjelpe till lif och själ". Ederna kunde avläggas med två fingrar på en uppslagen bibel,⁵ eller, som i exemplet ovan, med lyftad arm.

Med början under senare delen av 1800-talet nedmonterades det väldiga systemet av eder. Syftet med denna uppsats är att förklara varför tro- och huldhetseden samt befattningsederna försvann.

Nyare svensk historieforskning om tro- och huldhetseden och befattningsederna är ytterst begränsad. Mer omfattande analyser av dessa eders funktion i det medeltida och tidigmoderna Sverige finns inte. Forskning kring avskaffandet saknas helt.

Uppsatsen har följande uppläggning: I nästa avsnitt ska jag kortfattat visa edens forntida ursprung och funktionen hos ett par medeltida föregångare till 1800-talets tro- och huldhetsed samt befattningseder. Jag kommer också att så långt möjligt förklara hur man religiöst motiverade det edssystem som växte fram under medeltid och tidigmodern tid.

I det därpå följande avsnittet redogör jag för några förändringar på filosofins, religionens och rättens område som på sikt skulle komma att underminera edssystemet. Avsnittet därefter ägnas åt det senare 1800-talets svenska edsdebatt. Jag redovisar edskritikernas och edsförsvarens argument för att avskaffa respektive behålla tro- och huldhetseden samt befattningsederna. Edsfrågan var, som kommer att framgå, i hög grad en religiös fråga. Därför försöker jag också att fastställa debattörernas koppling till tidens religiösa grupperingar. Det näst sista avsnittet utgörs av en kronologisk framställning över avskaffandet av olika eder. I det sista avsnittet analyserar jag tro- och huldhetsedens och befattningsedernas försvinnande med utgångspunkt från Max Webers rationaliseringsteori. I uppsatsens appendix återfinns formulären till tro- och huldhetseden samt några befattningseder.

Vad gäller edssystemets religiösa motivering och den kontinentala filosofiska och religiösa debatten om ederna bygger jag delvis på en uppsats av den schweiziske historikern André Holenstein (1993). I denna uppsats behandlar han förändringar i edens innebörd och funktion i tysktalande delar av Europa från omkring år 1500 och fram till 1800-talet.⁶ Ett problem vid tillämpningen av Holensteins resultat är att hans avgränsningar vad gäller olika typer av eder skiljer sig från mina.⁷

Min viktigaste källa för den svenska edsdebatten är riksdagsprotokollen. Det flitiga bruket av eder ifrågasattes redan under ståndsriksdagens dagar, och debatten fortsatte sedan i tvåkammarriksdagen under 1870-, 80- och 90-talen.⁸ Denna undersökning har koncentrerats till några debatter vid 1876 och 1886 års riksdagar. Min bedömning är att det utvalda materialet skildrar centrala

faser i edsdebatten. Riksdagens skrivelser i frågan vid de nyss nämnda riksdagarna följdes år 1878 respektive 1887 av kungl maj:ts avskaffande av tro- och huldhetsed och befattningsed för stora grupper av befattningshavare.

Riksdagen var dock inte i formell mening delaktig i besluten. Stadganden om tro- och huldhetsed och flertalet stadganden om befattningseder hörde nämligen till den s k ekonomiska lagstiftningen. Beslut vad gällde denna lagstiftning avgjordes av kungl maj:t ensam i enlighet med §89 i regeringsformen. Riksdagen hade enbart initiativrätt, d v s den kunde uttrycka sina önskemål i en skrivelse.⁹

Protokollen från 1876 och 1886 har kompletterats med andra riksdagsprotokoll i syfte att klargöra riksdagsmännens ståndpunkter. Materialet har ytterligare breddats med två pamfletter i edsfrågan från omkring 1880. I den ena ifrågasätts edssystemet, och i den andra försvaras det.¹⁰ Debattörernas koppling till religiösa grupperingar har utretts med hjälp av biografisk litteratur. Ytterligare en källa har varit Lydia Svärds avhandling (1954) om väckelsens representanter i andra kammaren. Svärd beskriver vissa svårigheter med att få fram korrekta uppgifter om riksdagsmännens medlemskap i väckelsens organisationer. Eventuella bristfälligheter i hennes undersökning kan ha fortlantats till denna uppsats.¹¹

Begreppsförvirringen vad gäller olika typer av eder är stor i källor och litteratur. Uppgifter om det svenska 1800-talets stadganden om tro- och huldhetsed samt befattningseder har jag i första hand hämtat ur Svensk Författningssamling (SFS). 1800-talets debattörer höll sig emellertid inte alltid till terminologin i SFS, utan benämnde de olika ederna efter tycke och smak. I de fall där jag är tveksam till vilka eder som avses har jag angett detta.

Det finns som ovan antytts andra typer av eder än tro- och huldhetseden samt befattningsederna. En huvudgrupp är eder där man försäkrar att en viss utsaga är riktig. Ett exempel är vittneseden inför domstol, som i sekulariserad form levtt kvar till våra dagar. Eder av denna sort förekom förr i fler sammanhang än idag.¹² Ordet ed kan som bekant också betyda svordom. Eftersom många författare och debattörer diskuterat olika sorters eder samtidigt, så blir det ibland nödvändigt att i denna uppsats referera till andra eder än tro- och huldhetseden och befattningsederna.

Edssystemets ursprung och religiösa motivering

Några tidiga eder

Eder har använts i kulturer över hela världen. Mystiken kring edssvärandet har varit särskilt uttalad i den indo-europeiska kultursfären. Eden i gammal germansk rättskipning var inte bara ett hjälpmedel för att finna sanningen, den var också, rätt utförd, i sig själv ett bevis för att den svärande talade sanning. När en ed skulle sväras var det nödvändigt att alla som deltog i ceremonin följde

reglerna till punkt och pricka. En edsceremoni där någon gjort fel jämställdes med vad vi kallar mened, och den som avlagt eden drabbades av vanära.

Hos de gamla germanska folken kunde en man svära antingen vid sin egendom, t ex vid sitt svärd, eller vid en gud. Under edsavläggandet skulle den svärande vidröra det föremål han svor vid, för denna fysiska kontakt gav eden dess magiska kraft. När man svor vid en gud så etablerades kontakten genom substitution: ett djur offrades till guden och en edsring doppades i dess blod. Den som svor eden tog sedan ringen i ena handen och höll upp den andra.¹³

Ett exempel på en fornnordisk ed där en edsring används finns i den isländska Landnámabók. Edsformuläret lyder: "Ek vinn ei at baugi, lögei, hjálpi mér svá Freyr ok Njör r ok hinn almáttki áss". Översatt betyder detta ungefärligen: Jag svär ed vid ringen, laged, så hjälpe mig Frej och Njord och den allsmäktige asaguden.¹⁴

De mest kända ederna från förkristen tid är de som användes i rättskipningen vid tingen. Under medeltiden hittar vi säkra föregångare till det svenska 1800-talets tro- och huldhetsed samt befattningseder. Enligt Magnus Erikssons landslag skulle en nyvald kung avlägga konungaed. Den innehöll sju artiklar som utgjorde ett rättesnöre för kungens maktutövning. Konungaeden skulle besvaras av en ed från lagmännen och den allmoge som var närvarande vid konungavalet. De svor att styrka den valde kungens makt och rätt, att vara hans trogna och hulda tjänare, och att erlägga laga utskylder.¹⁵

I den svenska medeltidsstaten hade konungaeden samt lagmännens ed en mycket central roll. I dessa eder uttrycktes nämligen rättsförhållandet mellan kung och folk. Genom lagmännens ed förpliktades hela folket till lojalitet mot kungen. Eller som det uttrycktes i landslagen: "/.../ med denna ed och detta trohetslöfte /.../ binds ung och gammal, ofödd och född, okär som kär, frånvarande såväl som de som där voro och svuro ed och lovade trohet".¹⁶

Ederna skulle avläggas på bok och relikier.¹⁷ Religionen var sedan länge utbytt, men bruket att i eden etablera kontakt med högre makter bestod alltså.

Den traditionella edsläran

Enligt Holenstein ökade användningen av eder av olika slag allt mer under medeltid och tidigmodern tid.¹⁸ Uppenbarligen gällde detta även Sverige och de typer av eder som den här uppsatsen handlar om. Ett omfattande edssystem växte fram, ett system som framträder i 1800-talets lagar och förordningar.

Under medeltiden fördes bland teologer, jurister m fl en intensiv diskussion om edssvärandet som rättsinstrument. Man slog fast regler för hur detta arv från den "hedniska" tiden kunde användas i ett kristet samhälle. 1500-talets reformatorer gjorde inte uppror mot gällande praxis.¹⁹ Man byggde vidare på de religiösa dogmerna och utvecklade vad Holenstein kallar den traditionella edsläran.

I denna lära gjorde man sträng åtskillnad mellan goda eder och onda eder (de senare i dag mer kända under beteckningen svordomar). Den goda eden var den

rättsligt-religiöst sanktionerade akt, i vilken människan anropade gud för att betyga att hennes utsaga var sanningsenlig eller att hon ämnade uppfylla det löfte hon var i färd att avge. Övriga eder, d v s svordomarna, var absolut otillåtliga, oavsett om man i dem anropade gud eller andra makter. De var hädiska och syndiga, och den som använde dem störtade sig själv i fördärvet.

Men det kunde gå illa även för den som avlade en god och tillåten ed. Att svära vid gud innebar nämligen att man tog gud till vittne och hämnare (Zeuge und Rächer). Detta gjorde eden till en villkorlig självförbannelse. Om man begick mened, d v s om den utsaga man uttalade var osann eller om man bröt sitt löfte, så trädde förbannelsen i kraft och man stöttes ut ur den kristna frälsningsgemenskapen.²⁰

Skräck och fruktan för gud var basen för edsinstitutionen. Menedaren var en syndare som skulle straffas av gud vid yttersta domen. I domstolslokaler och rådhus på den europeiska kontinenten fanns målningar som med tydlig symbolik visade hur den som brutit en ed en gång skulle ställas inför guds domstol. Boktryckarkonsten gjorde det möjligt att sprida skräckpropaganda i form av flygblad.²¹

I den tidigmoderna staten användes ederna som ett andligt-metafysiskt tvångsmedel. Den traditionella edslärans upphovsmän menade att den goda eden (nedan kallad kort och gott eden) var given till överheten av gud som ett hjälpmedel för att upprätthålla samhällsordningen. Stöd ur Bibeln för uppfattningen att eden var en social nyttighet fann man i Paulus´ brev till hebréerna: ”Människor svärja ju vid den som är högre än de, och eden tjänar dem till bekräftelse och gör en ände på all tvist.”²²

Under 1500-talet fanns det radikalkristna grupper, t ex anabaptisterna, som tog avstånd från alla eder. Detta gjorde man med hänvisning till Jesu uppmaning i Bergspredikan: ”Men jag säger eder, att I alls icke skolen svärja”. De här grupperna utdefinierades dock snart. De ansågs förörätta gud med sin vägran att avlägga ed.²³

Holenstein har i första hand intresserat sig för reformatorer som varit betydelsefulla för utvecklingen i Schweiz, t ex Ulrich Zwingli och dennes efterföljare. Men när man studerar religiösa texter som är relevanta för Sverige så finner man en stor överensstämmelse med de rön som Holenstein presenterar. Jag anser därför att man kan hävda att den traditionella edslära som Holenstein skriver om fanns även i Sverige.

Martin Luthers syn på eden framgår av hans förklaring över det andra budordet. Att avlägga ed när så fordrades var ett riktigt sätt att använda guds namn. Att under åberopande av guds namn påstå något som inte var sant, det var däremot att missbruka guds namn, liksom att förbanna och svära (här åsyftade Luther uppenbarligen svordomarna).

Bibeln ger motstridiga besked vad gäller ederna. I Gamla testamentet förekommer en mängd eder av olika slag, vilket speglar bruket av eder i den gamla judiska kulturen. I Nya testamentet finns orden i Bergspredikan om att inte svära alls, men där finns också ett antal bibelställen som kunde ge stöd åt

den traditionella edsläran. Luthers tolkning av allt detta sammantaget var alltså att det var tillåtet att avlägga ed när de borgerliga lagarna så bjöd. Han återopade sig bl a på ett bibelställe där Jesus själv ansågs ha begagnat sig av en ed inför översteprästen.²⁴

I ärkebiskop Olof Swebilius' katekes från 1689 finns en pedagogisk förklaring över när man fick använda eder och när det var förbjudet. "När thet angår Gudz Ähra och vår Troheetz Plicht emoot Öfwerheten / eller vår egen och Nästas Wälfärd / såsom och / när thet lagligen blifwer befalt af Domaren / så må man göra Eed och ther med bekräfta sanningen". Otillåtna eder däremot var "The förplichtelser / som skie wid Gudz Namn / olofligen / uti oträngde måhl / fåfängligen och falskligen / uti Dryckenskap / Wrede och Haftigheet". Definitionen av vad det innebar att svära vid gud var densamma som i den av Holenstein redovisade edsdoktrinen. Det innebar att man tog " ../ Gud til Witne och hämpnare öfwer sig /...".²⁵

Mycket litet är känt om hur strängt den traditionella edsläran tillämpades i Sverige. Holenstein gör en koppling mellan eden och hedersbegreppet. Den som begått mened hotades av en vittgående förlust av borgerliga rättigheter och social prestige.²⁶ Förmodligen gällde detta även Sverige och de typer av eder som denna uppsats handlar om. Svenskar som brutit en befattningsed kan ha dömts i domstol under den tid då den mosaiska rättsuppfattningen var rådande, d v s i huvudsak under perioden 1608–1734. Juristen Gustaf Lagerbielke behandlar i sin avhandling kortfattat menedsbegreppet i förordningarna från 1665 och 1687 om eder och sabbatsbrott. Enligt dessa förordningar kunde t ex en soldat som bröt krigsmannaeden och rymde uppfattas som menedare.²⁷

Säkert är att mened var en svår synd enligt den lutherska tron. I en gammal bön hämtad ur 1695 års psalmbok får man en uppfattning om hur det kunde låta när svenskarna skulle varnas för menedsbrottet. Bönen är en uttolkning av edens slutord – "så sannt mig Gud hjelpe till lif och själ".

" ../ Men om jag nu, det Gud förbjude /.../ svär emot mit hjerta och samvete, eller icke håller hvad jag lofvat och tilsagt hafver: Så ville Du, såsom en rättfärdig hämnande Gud och Domare, synliga straffa och hämnas sådana falskhet, lögn och bedrägeri uppå mig här timmeliga, och där evinnerliga; och vil at Du aldrig blifver mig nådig, utan viker ifrån mig med alla dina barmhertighet och öfvergifver mig med all hjelp och tröst i all nöd, timmeliga och evinnerliga, vill ock med allom ogudaktigom och fördömdom höra djefvulen til med lif och själ. Och [jag] begär O! Alsmägtige Gud, aldrig någon del med alla Christ-trogna uti ditt Himmelska Rike och eviga Salighet evinnerliga /...".²⁸

Utmaningar mot edssystemet

Den traditionella edsläran ifrågasätts

Den traditionella edsläran stod inte oemotsagd under århundradenas lopp. Anabaptisternas protester har redan omnämnts. Under tidigmodern tid kritiserades edssystemet också inom olika filosofiska riktningar.²⁹ I slutet av 1700-talet och början av 1800-talet ifrågasattes på allvar den traditionella edsläran. Ett inflytelserikt bidrag i diskussionen kom från Immanuel Kant. Kant diskuterade edsbegreppet bland annat i sin bok *Metaphysik der Sitten*, som utgavs första gången 1797. Han förenade där moralfilosofisk kritik av eden med ett pragmatiskt försvar ur politiskt-rättslig synvinkel. Att räkna med att människor talade sanning när de avlagt ed, eller att de höll löften avgivna under ed, det var att lita till blind vidskepelse, menade Kant. Denna vidskepelse grundade sig på föreställningen att människan, av fruktan för en allseende högsta makt, lättare förmåddes att hålla sig till sanningen under ed än vid andra tillfällen.³⁰

Kant betraktade eden som i vissa fall outhärlig. Den var, fritt översatt, ”ett behändigt och för människans vidskepliga böjelser passande medel för att avslöja det fördolda”.³¹ Men samtidigt uttryckte han vad Holenstein betecknar som två avgörande argument mot eden.³² Kant förklarade att det var felaktigt att utgå ifrån att någon annan, d v s den svärande, alls var troende.³³ Detta skenbart enkla påstående ryckte onekligen undan grunden för den traditionella edsläran. En människa som inte trodde på en hämnande gud kunde ju begä mened utan att det bekom henne det minsta.

Kant ansåg också att det egentligen var felaktigt att överhuvudtaget förpliktiga människor att avlägga ed. I grunden var nämligen eden oförenlig med människans frihet.³⁴

Radikala debattörer som tagit intryck av Kants kritik ville ge eden en ny innebörd. Den skulle inte längre grundas på religiösa föreställningar som inte delades av alla människor, utan på universella och inomvärldsliga begrepp som förnuft och samvete. Människan behövde inte gud som domare, utan hade en domare i sitt samvete. Ett franskt edsformulär ställdes upp som förebild. I detta formulär svor man på sin heder och sitt samvete, inför gud och människorna. Gud var alltså med som en sorts åskådare, men den svärande förblev i edsavläggandet inom gränserna för det mänskliga förnuftet.³⁵ Andra var tveksamma till att överhuvudtaget använda eder. Man menade att eden gav upphov till dubbelmoral vad gällde sanning och ordhållighet. En sorts pliktökänsla gällde till vardags, och en annan när man avlade ed.³⁶

I konservativa kretsar höll man fast vid svärandet vid gud. Endast religionen kunde fungera som fundament för människans moral, menade dessa kritiker till det upplysningstida förnuftstänkandet. Men även de som förordade en religiös ed av detta slag kritiserade den traditionella edsläran. Man förkastade tron att eden skulle innebära en villkorlig självförbannelse. Denna äldre föreställning dömdes ut som en förmäten, opassande inblandning i guds dom-

slut.³⁷ Holenstein refererar bl a till Heinrich Stephani, teolog i Tübingen, som skrivit om eden i ett verk för den tyska protestantiska kyrkan (1825). Stephani ansåg att föreställningen att gud hämnades falska utsagor uttalade under ed var ren vidskepelse och en verklig hädelse.³⁸

Att avlägga ed vid gud började nu betraktas som ett uttryck för vetskapen om en gudomlig rättvisa. Genom att avlägga eden visade den svärjande att han erkände plikttrohet och sanningsenlighet som gudomliga påbud.³⁹

Holenstein sätter omvärderingen av eden i samband med en förändrad gudsuppfattning. Den straffande, hämnande guden var på väg att försvinna. I stället växte en mera abstrakt och filosofisk syn på gud fram.⁴⁰ Den traditionella edsläran hade förlorat sin kraft, och edssystemet var därigenom inte längre ett effektivt sätt att tvinga fram lojalitet och plikttrohet.

Upprottet från den lutherska enhetsstaten

I Sverige levde den traditionella edsläran kvar långt in på 1800-talet. I 1873 års katekesupplaga känner man igen 1600-talets formuleringar. Att svära vid gud ansågs fortfarande innebära att man tog gud ”/.../ till vittne och hämnare öfver sig /.../”.⁴¹ Men som vi ska se i avsnittet om riksdagsdebatten fanns den nya synen på eden även i Sverige.

Under 1800-talet skedde i Sverige ett uppbrott från den lutherska enhetsstaten som skulle få konsekvenser på edernas område. Religionslagstiftningen förändrades under inverkan av upplysningsidéer och liberalism. I 1809 års regeringsform infördes en religionsfrihetsparagraf, vars praktiska konsekvens blev att svenska medborgare inte längre aktivt behövde delta i den lutherska religionsutövningen. Genom dissenterlagarna 1860 och 1873 blev det möjligt att utträda ur statskyrkan för den som önskade ansluta sig till annat religionssamfund. Parallellt med förändringarna i lagstiftningen växte sig väckelserörelserna allt starkare. 1856 grundades den lågkyrkliga Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, och 1878 bildades det frikyrkliga Svenska Missionsförbundet. Baptist-samfundet utgjorde en annan stor frikyrklig rörelse.⁴²

I den nya pluralistiska miljön frodades diskussionen kring edssystemet. Många människor ifrågasatte statens krav på tro- och huldhetsed, befattningseder samt andra typer av eder.

Med dissenterlagarna kom en lagändring som innebar en liten lindring i edstvänet. I 1873 års dissenterlag stadgades nämligen att frikyrkomedlemmar som av religiösa skäl inte ansåg sig kunna avlägga ed kunde söka dispens hos kungen. Denna bestämmelse bör ha tillkommit främst med tanke på baptisterna. Somliga baptister tolkade nämligen, i likhet med 1500-talets radikalkristna, Jesu ord i Bergspredikan som ett förbud mot allt användande av eder. I synnerhet gällde detta fribaptisterna, som bröt sig ur baptistsamfundet i början av 1870-talet.⁴³

Från 1870 hade mosaiska trosbekännare rätt att tillträda domarämbeten i Sverige. Domarna var en av de många grupper som var skyldiga att avlägga tro-

och huldhetsed samt befattningsed. År 1885 stiftades en lag om att mosaiska trosbekännare skulle få byta ut formuleringen "Gud och Hans heliga evangelium" i domareden, andra befattningseder samt tro- och huldhetseden. I stället skulle de svära vid "Gud och Hans heliga lag".⁴⁴

Nya rationella kontrollmetoder

1800-talets tro- och huldhetsed samt befattningseder hade inte den samhällsbyggande funktion som deras medeltida föregångare haft. Det var inte tro- och huldhetseden och konungaförsäkran som lade grunden för undersåtarnas och kungens inbördes förhållande. Detta förhållande reglerades, som justitiekanslern skrev i ett utlåtande 1886, i författningen och var oberoende av skiften på tronen.⁴⁵

Befattningshavarnas straffansvar var inte kopplat till befattningsederna. Under 1800-talet kunde den edsvurna befattningshavare som brustit i plikt-känsla inte dömas för mened. Juristen Bertil Wijk, samtida med edsdebatten, skrev i sin avhandling att brytandet av ".../embetsed eller dermed likstälda edliga försäkringar /.../" inte bestraffades som mened. Genom att bryta sådana eder gjorde man sig nämligen inte skyldig till kränkande av eden som bevismedel (så som skedde t ex vid brott mot vittneseden). Och det var endast ett kränkande av eden i den bemärkelsen som kunde bestraffas enligt det aktuella lagrummet, kapitel 13 i strafflagen.⁴⁶

Holenstein förklarar att det minskade edsanvändandet under 1800-talet i tysktalande områden hängde samman med att samhället utvecklade nya, rationella sätt att motivera och upprätthålla befattningshavares pliktuppfyllelse. Det är uppenbart att detta var en utveckling som ägde rum även i Sverige. Ett rationellt system av lagar och förordningar som reglerade befattningshavarnas verksamhet var på väg att växa fram. I 1864 års strafflag fanns t ex ett särskilt kapitel där straffansvaret för ämbets- och tjänstemän uttrycktes. Krigsmaktens anställda var skyldiga att följa krigslagarna oberoende av om de avlagt krigsmannaed eller ej, vilket Krigshovrätten påpekade i ett utlåtande 1886.⁴⁷

Edssystemet var under 1800-talet svårt att upprätthålla. Även andra än dissenter kunde slippa undan avläggandet av tro- och huldhets- eller befattningsed. Den edskritiske skalden och ämbetsmannen Gunnar Wennerberg lyckades t ex enligt egen utsago att slippa ifrån studenteden, som avlades vid inskrivningen vid universiteten. Trots att han inte avlagt eden fick han börja sina studier i Uppsala sedan han ställts under Västgöta nations kurators inspektion.⁴⁸ Enligt en edskritisk artikel, ursprungligen publicerad i Aftonbladet och därefter utgiven under signatur 1882, hade några professorer och en kyrkoherde lyckats undkomma avläggandet av olika befattningseder.⁴⁹

Att döma av justitiekanslerns utlåtande fanns det inget entydigt regelverk för hur man skulle förfara med personer som vägrade avlägga tro- och huldhets- eller befattningsed. Vägran att avlägga krigsmannaed bestraffades i vissa fall,

av justitiekanslern ej närmare preciserade, som brott mot krigslydnaden. Någon påföljd för ämbets- och tjänstemän som inte avlade tro- och huldhetsed vid tronskifte förekom däremot t ex inte alls.⁵⁰ Edssystemet var avpassat för en tid helt präglad av lydnad mot överheten. I 1800-talets samhälle utgjorde det i mångas ögon en anakronism.

Den svenska debatten

Den debatt som ska skildras i detta avsnitt fördes, enkelt uttryckt, på två områden. Det första var samhällsmoralens område, och det andra var religionens. Edskritikerna ansåg inte att befattningshavarnas lojalitet och pliktkänsla befrämjades av tro- och huldhetseden samt befattningssederna, och de kritiserade dessutom edssystemet ur religiös synvinkel. Edsförsvvararna däremot ansåg att edssystemet var positivt för samhällsmoralen, och att det var väl förenligt med en samtida protestantisk trosuppfattning.

Endast ett fåtal edsdebattörer uttryckte vilken innebörd de ville ge eden. De få definitioner som finns i materialet visar på en splittring; debattörerna var inte eniga om vad det betydde att avlägga ed. Edsförsvvararen Pehr Eklunds förklaring i en pamflett från år 1880 bar spår av den traditionella edsläran. I enlighet med katekesförklaringen ansåg denne docent i exegetik att gud i eden åberopades som hämnare. Eden var den högsta formen av betydande, där ”/.../ lifsgemenskapen med Gud uttryckligen nämnes såsom det kära, hvilket den svärjande människan afstår ifrån, för det fall att hon ljuger /.../”.

Pamfletten var dock långt ifrån någon straffpredikan. Eklund betonade istället det enligt hans uppfattning positiva i edsavläggandet för den kristna människan. Eden var ett helgelsemedel, som skulle användas till ”/.../ Guds ära, till nästans välfärd och den svärjande sjelf till sedlig förkofran”.⁵¹

Prästen och lektorn Jonas Widén, edsdebattör i riksdagen på försvarssidan, ogillade i motsats till Eklund katekesens formulering ”att taga Gud till hämnare öfver sig”. Han ansåg att det var ”förmätet att nedkalla Guds hämnd öfver sig och okristligt att /.../ lägga i munnen på en kristen ett provocerande af Guds hämnd”.⁵² Widén angrep alltså den traditionella edsläran på ett sätt som påminner om den tyska kritiken.

Widén betraktade istället eden som en ”/.../ religiös uppbyggelseakt”. Den som avlade eden skulle väckas till medvetande om att gud var närvarande i allt som skedde. Eden var en åkallan, en hänvändning till gud i bön om ”/.../ att Han måtte skänka kraft att fullgöra allt, hvartill [den svärjande] i eden bekänner sig”.⁵³

Ingen av materialets edskritiker har definierat eden mera utförligt. Men i deras debattinlägg skymtade den traditionella edsläran ibland som en mörk skugga av det förflutna. Landshövding Wennerberg frågade t ex vid ett tillfälle retoriskt om det var rimligt att en befattningshavare vid sin ”/.../själs salighet /.../” tvingades göra olika utfästelser.⁵⁴

1876 års riksdag

Vid 1876 års riksdag var enigheten stor om att åtgärder borde vidtas för att minska användandet av eder. De edskritiska debattörerna var dock ganska försiktiga i sina uttalanden, och ingen yrkade på ett totalt avskaffande av alla eder eller av allt avläggande av tro- och huldhetsed samt befattningseder. Debatten 1876 gällde eder i allmänhet, och alltså inte bara tro- och huldhetseden samt befattningsederna.

Casparssons kritik mot ederna

Det var en motion från andrakammarledamoten Edward Casparsson som föranledde 1876 års edsdebatt. Han föreslog i motionen att riksdagen skulle anhålla hos kungl maj:t om en revision av gällande föreskrifter avseende eder *"/.../åsyftande en inskränkning i deras användande/.../".* I motionen fanns ytterligare några önskemål om reformer vad gällde edssystemet, som dock lämnas därhän i den här framställningen eftersom de inte gällde inskränkning-
ar i användandet av eder.⁵⁵

Godsägaren Casparsson var en av dem som flitigast debatterade ederna i riksdagen, och han skrev en rad motioner i ämnet.⁵⁶ Motionen år 1876 var den femte i ordningen. Den var ganska kortfattad och byggde på frågans tidigare behandling i riksdagen. För att få en uppfattning om Casparssons åsikter är det därför lämpligt att även granska hans tidigare motioner och debattinlägg.

Casparssons ståndpunkt var att det fanns ett värde i att vid vissa tillfällen använda eder. Det fanns en sorts andlig garanti i eden. Men för att denna garanti inte skulle försvinna var det nödvändigt att använda ederna sparsamt. När han i sina motioner skrev om opinionen i edsfrågan, så nämnde han inte bara motviljan mot att avlägga ed, utan också en missaktning för edens helgd som var vida spridd. Den missaktningen oroade honom. Orsaken till att människor inte hade den rätta vördnaden för edsavläggandet var de överdrifter i användandet av eder som lagstiftningen gjort sig skyldig till – och botemedlet var att minska antalet eder.

Casparsson menade att det flitiga edsavläggandet var en fara för samhällets andliga hälsa. Det hotade sanningsbegreppet i samhället. Att låta människorna gå efter annan med helig ed försäkra, att de skulle vara sanningsenliga, pliktrogna och samvetsgranna, skulle så småningom undergräva sanning, tro och heder. I likhet med de debattörer Holenstein refererar till ansåg Casparsson också att edssystemet gav upphov till dubbelmoral. När människor avlade ed, så visste de att de skulle tala sanning. Följaktligen ansåg många att de inte behövde vara sanningsenliga när de inte talade under ed.⁵⁷

Vilka eder var det då som Casparsson ville värna om? På den punkten var han inte särskilt tydlig, men av ett uttalande i 1871 års debatt att döma satte han rättegångsederna, t ex vittneseden, i en klass för sig. Han sade till och med vid detta tillfälle att det endast var dessa eder som ännu inte kunde undvaras.⁵⁸

Casparsson diskuterade också i någon utsträckning eden ur religiös synvinkel. Han hörde inte till dem som menade att protestanter i själva verket inte fick avlägga ed, men han framhöll att det var svårt att hitta försvar för eden i Nya testamentet. Där stod ju de kända orden, att ”I alla icke skolen svärja”. Det enda stöd han kunde finna fanns i Hebreerbrevets sjätte kapitel (åsyftar antagligen Paulus’ ord i Hebr 6:16, jfr delavsnittet ”Den traditionella edsläran”), och detta bedömde han som svagt. Ändå ansåg alltså Casparsson att ett begränsat användande av eder kunde tillåtas, ja, till och med vara nödvändigt. ”I den meningen äro vi icke kristna, att vi kunna undvara dessa andliga garantier /.../”, uttalade han.⁵⁹

Motionen 1876 behandlades mycket välvilligt av andra kammarens fjärde tillfälliga utskott, där Casparsson själv var ledamot.⁶⁰

Debatt och avskaffanden

Debatten gällde alla Casparssons förslag, men här ska enbart redovisas debattinlägg som gällde inskränkningar i användandet av eder. Det som kammaren härvidlag skulle ta ställning till var den punkt i utskottets hemställan, där riksdagen rekommenderades att anhålla hos kungl maj:t ”att en allmän revision af nu gällande föreskrifter i afseende på eder, åsyftande en inskränkning i deras användande, måtte äga rum”. Andra kammaren biföll den aktuella punkten i utskottsutlåtandet utan votering.⁶¹

Riksdagsdebattens edskritiker var grosshandlare Petter Olsson, som var engagerad inom Evangeliska Fosterlandsstiftelsen och ibland själv uppträdde som predikant, domprost Wilhelm Linder och kyrkoherde Pehr Lithner. Olsson och Lithner yrkade på bifall till den aktuella punkten i utskottsförslaget, medan Linder inte gjorde något yrkande alls.⁶²

Debattens ende edsförsvare var biskop Herman Rundgren. Han tillhörde den lundensiska högkyrklighetens krets, som sökte motarbeta de krafter som verkade för en liberalisering av religionslagstiftningen. Den lundensiska högkyrkligheten var kritisk till frikyrkorörelserna och verkade för ett bevarande av en svensk enhetskultur, där luthersk tro genomsyrade kultur- och statsliv. De mest kända ledargestalterna för kretsen var biskoparna Ebbe Bring, Wilhelm Flensburg och Anton Niklas Sundberg.⁶³

Grosshandlare Olsson ansåg i likhet med Casparsson att ederna var alldeles för många. Olsson inriktade sin kritik på befattningssederna. Han räknade upp grupper som var tvungna att avlägga befattningssed, och påpekade att många var tvungna att svära flera gånger under karriären. Man kunde förledas att tro att eden var beskaffad så att den måste upprepas för att utöva önskat inflytande på en person, menade Olsson. Sunt förnuft visade att det inte stod rätt till.

Olsson betonade effekterna hos individen av det flitiga edsavläggandet. Eden i sig förbättrade inte den svärjandes karaktär, och då den i tid och otid avfordrades hade den motsatt effekt, hävdade han. Ett annat beklagligt förhållande var att så många människor inte förstod innehållet i edsformulären. De

svor alltså enligt Olsson utan att egentligen veta vad de förband sig till. Detta gällde särskilt när personer in corpore avlade ed.⁶⁴

Domprost Wilhelm Linders argumentation var betydligt mer radikal. Linder ville helst se alla eder avskaffade. Han menade att samhället och staten kunde fordra att den enskilde ständigt levde efter samvetets fordringar och hederns lagar, även utan några eder. Statens förordningar om eder var bara en erinran till den enskilde om vad han själv i varje ögonblick var skyldig att erinra sig. Linder avslutade dock sitt anförande i en mer försiktig ton. Han förklarade sig vara osäker på om tiden ännu var mogen för ett fullständigt avskaffande, och han gjorde inget yrkande.⁶⁵

Den utvecklingsoptimistiska tanken att ederna ännu behövdes, men i framtiden skulle bli obehövliga, anas på flera ställen i det undersökta materialet. Tydligast var filologen och skriftställaren Carl Fredrik Bergstedt i en edskritisk pamflett från år 1879. Hans slutsats var att inga eder skulle behövas i framtiden. Bergstedt, som företrädde liberala åsikter och som tidigare varit redaktör för Aftonbladet, trodde på framsteg för mänskligheten i moraliskt hänseende. Eden var bestämd att försvinna under en fortgående ”/.../sedlig och intellektuel utveckling/.../”.⁶⁶

Edsförsvaren biskop Herman Rundgren hade inte samma ljusa framtidsyn. Eftersom samhället inte var idealiskt, och man inte alltid kunde lita på andra människors rättskänsla och ärlighet, så var det nödvändigt att ta sin tillflykt till vad Rundgren kallade ”/.../yttre förhållanden”. Han gick till hårt angrepp mot dem som ville avskaffa *alla* eder. Dessa var drabbade av ”/.../det allmänna frihetssinnet”, ansåg han. ”Man känner eden såsom en boja, likasom förhållandet är med mycket annat här i lifvet, som är tryckande, och man vill befria sig derifrån”.

Biskop Herman Rundgren var den ende talaren som var tveksam till att skicka en skrivelse till kungl maj:t. Han önskade helst att utskottsutlåtandet avslogs. Rundgren fick dock inte med sig någon annan talare på sin linje, och i sitt sista inlägg gav även han sitt bifall till punkten om inskränkningar i edsavvändandet.⁶⁷

Edssystemet var ett uttryck för den förening mellan religion och lagstiftning som under århundraden karaktäriserat samhällslivet. Linder ville lösa upp denna förening. Han menade att staten helt borde upphöra att avkräva alla sorters eder, eftersom eden uteslutande hörde till det andliga området. Staten ägde nämligen ingen makt över den enskildes förhållande till sin gud.⁶⁸

Jesu ord i Bergspredikan hade en central roll i resonemangen. Kyrkoherde Pehr Lithner hänvisade i sitt edskritiska inlägg till dessa ord. Det framgick dock inte exakt vad han ville säga med detta. Han uttalade inte att alla eder borde avskaffas, men var bland annat tveksam till eder som rörde förpliktelser i tjänsten, alltså befattningseder. Grosshandlare Olsson ville däremot inte tillämpa orden i Bergspredikan på lagstiftningens område. Om samhället ansåg att eder behövdes i något sammanhang även fortsättningsvis, så hade det rätt att föreskriva edsavlägganden. Biskop Rundgren anslöt sig självfallet även han

till den lutherska bibeltolkningen vad gällde ederna. Att åberopa evangelium (säkert åsyftade Rundgren Jesu ord om svärandet) i sammanhanget var felaktigt, ansåg han.⁶⁹

Skriftställaren Bergstedt ansåg i sin pamflett inte heller han att Bibeln förbjöd allt användande av eder. Den riktiga bibeltolkningen var snarast att edgången var ett ont, som kommit in i samhällsordningen som en följd av den mänskliga ofullkomligheten. Jesu ord i Bergspredikan såg han som en framtids-syn som mänskligheten borde sträva mot.⁷⁰ Bergstedt anslöt sig alltså till den gudsrikesteologi som var vanlig i hans samtid.

Grosshandlare Olsson kommenterade särskilt prästeden. Ju större frihet man ur rent kyrklig och kristlig synpunkt kunde lämna dem, som inträdde i kyrkans tjänst desto bättre var det, framhöll han, och visade här prov på sitt religiösa frisinne.⁷¹ Prästeden bör ha ogillats av många människor under detta av väckelsen präglade tidevarv. I prästeden skulle den blivande prästen nämligen bland annat svära på att inte sprida ut eller i hemlighet befrämja läror som stred mot den augsburgska bekännelsen och Uppsala mötes beslut 1593 (se appendix).

Ytterligare tio av kammarens ledamöter uttalade sitt stöd för den punkt i utskottsutlåtandet som gällde inskränkningar i edsanvändandet. Ingen av dessa motiverade dock i sina anföranden varför ederna borde inskränkas i antal. De som gjorde egna inlägg uppehöll sig vid övriga punkter i utskottsutlåtandet. Casparsson, motionären, hörde till denna grupp. Ett par av ledamöterna var verksamma inom Evangeliska Fosterlandsstiftelsen.⁷²

Första kammarens utskott hemställde i ett utlåtande att första kammaren skulle instämma i andra kammarens beslut. Utskottsutlåtandet bifölls sedan av första kammaren utan diskussion.⁷³ Detta ska nog inte tolkas som att första kammaren var *mer* ivrig att avskaffa eder än andra kammaren. Det utskottsförslag som första kammaren fick ta ställning till var betydligt kortare än det andra kammaren diskuterat, och man fick därför inte tillfälle att veckla in sig i resonemang om olika detaljer beträffande ederna. Frågan hade dessutom diskuterats av första kammaren vid 1875 års riksdag.⁷⁴

Nu hade kamrarna enats om ett beslut, och en skrivelse kunde skickas till kungl maj:t. I skrivelsen, som var daterad den 11 maj 1876, anhöll riksdagen om att en allmän revision av gällande föreskrifter om eder skulle äga rum, åsyftande en inskränkning i edernas användande.⁷⁵

Svaret kom drygt två och ett halvt år senare. Genom en kungörelse av den 13 december 1878 avskaffades en rad eder. För det första avskaffades den tro- och huldhetsed samt ämbets- och tjänstemannaed som civila ämbets- och tjänstemän och deras underlydande tidigare avlagt vid befattningstillträdet. Den tro- och huldhetsed samt licentiaterad som läkare tidigare avlagt vid examen avskaffades, liksom den tro- och huldhetsed som läkare tidigare avlagt när de fick legitimation. Tro- och huldhetsed för rättskemister och farmaceuter avskaffades i samband med att nya edsformulär utformades. I kungörelsen hänvisades till riksdagens anhållan om en revision av edssystemet.⁷⁶

1886 års riksdag

I första och andra kammarens debatter 1886 märktes skärpta motsättningar jämfört med 1876 års debatt. Den stora majoriteten förefaller ha kunnat tänka sig vissa ytterligare inskränkningar i användandet av eder. Men några riksdagsmän ivrade för att alla stadganden om tro- och huldhetsed samt befattningseder skulle tas bort, medan andra inte alls ville avskaffa ytterligare eder. Inte oväntat var försvaret för ederna starkare i första kammaren än i andra.

Till skillnad från år 1876 så var debatterna inriktade på tro- och huldhetsseden samt befattningsederna. En tydlig skiljelinje stakades ut mellan dessa eder och de eder där man bekräftade en viss uppgift, så som t ex skedde i vittneseden.

I riksdagsmaterialet från 1886 framstår det tydligare än i 1876 års debatt att kampen om ederna fördes längs frontlinjerna för tidens religiösa stridigheter. Edskritikerna förenades i oppositionen mot det kvarvarande lutherska tvång som kom till uttryck i edssystemet. Inslaget av personer ur väckelserörelsens led var markant på den edskritiska sidan. Bland edsförsvarna märktes ett antal statskyrkopräster. För dessa var det naturligt att hålla fast vid ett system som den egna kyrkan sanktionerat.

Ekman's motion om ett fullständigt avskaffande

I en motion till 1886 års riksdag hemställde andrakammarledamoten pastor Jakob Ekman att ”../ huld- och trohetseder, embetseder, krigsmannaeder, eder, som afläggas vid inträde vid universiteten, eller andra med dessa jemförliga eder, måtte helt och hållet afskaffas.”⁷⁷ Det finns vissa egendomligheter i denna hemställan. Som tidigare redovisats hade ämbetsmannaeden tagits bort 1878, men med ordet ”embetsed” kanske Ekman ville täcka in en rad olika, ännu ej borttagna befattningseder. Några befattningseder vid inskrivningen vid universiteten förekom inte längre – studenteden hade avskaffats redan 1868.⁷⁸

Eder där man bekräftade en uppgift, såsom t ex vittneseden, kunde Ekman acceptera. Däremot riktade han ett generalangrepp mot eder där man gjorde utfästelser inför framtiden, d v s mot tro- och huldhetsseden samt befattningsederna. Ekman var en av Svenska Missionsförbundets stiftare. Han tillhörde den våg av väckelsemän som kom in i andra kammaren under 1880-talet. Enligt Lydia Svärds beräkningar ökade antalet riksdagsmän i andra kammaren som tillhörde väckelserörelsen från åtta personer år 1876 till 26 personer år 1886.⁷⁹ Detta tillskott av väckelsefolk stärkte oppositionen mot ederna i riksdagen.

Ekman uppfattade tro- och huldhetsseden samt befattningsederna som både okristliga och oförnuftiga. Okristliga var de eftersom endast gud kunde stadfästa löften inför framtiden med ed. Gud ”../ är oföränderlig till så väl väsende som kunskapsförmåga, men det äro vi menniskor icke”. Ekman ansåg att det inte fanns något stöd i Bibeln för sådana eder avgivna av människor, dock utan att utveckla denna sin bibeltolkning vidare.

Oförnuftiga var tro- och huldhetsseden samt befattningsederna eftersom det

var omöjligt att känna till de faktorer, som kunde komma att bestämma ens tänkande och handlande efter edsavläggandet. Ekman menade också att dessa eder inte innebar någon som helst garanti mot illojalitet och försumlighet. De hade i allmänhet övergått till att vara en tom ceremoni. Endast lagstadgade straff kunde avhålla samvetslösa personer från att begå brott. En samvetslös ämbetsman (kanske åsyftas här befattningshavare i allmänhet) kunde inte straffas som menedare, påpekade han, och hävdade vidare att den allmänna meningen heller inte stämplade en försumlig ämbetsman som menedare. Därför var det hög tid att de här ederna avskaffades.

Tro- och huldhetseden var en av de eder som Ekman kritiserade särskilt. ”Tänkom oss blott”, skrev han, ”huru orimligt det är att med ed bekräfta, att man skall med lif och blod försvara konungen och det konungliga våldet för all framtid, då man ju alls icke vet, huru vida den regerande konungen kommer att för framtiden regera efter rikets grundlagar och till dess sannskyldiga nytta.” Prästeden med dess bestämmelser beträffande prästens framtida trosuppfattning kritiserade han också. Denna befattningsed bör ha varit särskilt aktuell för Ekman. Han var nämligen prästvigd, men hade lämnat sitt prästämbete inom statskyrkan 1879.⁸⁰

Det var nästan uteslutande män som avlade befattningsed, och det finns ingenting som tyder på att kvinnor skulle ha avlagt tro- och huldhetseden. Det var män som hade de ur statens synvinkel ansvarsfulla befattningarna, och det var följaktligen män som var förpliktade att avlägga de här ederna. I 1800-talets Sverige fanns det bara en specifikt kvinnlig befattningsed – barnmorskeeden, som avlades av de kvinnor som hade den betydelsefulla uppgiften att bistå vid framfödandet av nya undersåtar.

Detta var en annan av de befattningseder som Ekman uppehöll sig vid i motionen. Särskilt upprörande tyckte han det var att barnmorskan genom eden förband sig ”.../ att drifva propaganda för barndopet /.../”. Hon skulle nämligen enligt edsformuläret svära på att med yttersta flit se till att de nyfödda fick åtnjuta det heliga dopet (se appendix). Här märktes Ekmans engagemang för ökad frihet i trosfrågor.⁸¹

Befattningsederna och tro- och huldhetseden borde inte ersättas med löften ”.../ emedan det är godt, att man lofvar så litet som möjligt, men deremot noggrant fullgör hvad man är pliktig att göra.” Det var lagar och förordningar som skulle reglera olika befattningshavares verksamhet, och antingen man avgav ett löfte eller ej så var man skyldig att fullgöra sin plikt.⁸²

Ekmans motion fick i motsats till Casparssons motion av år 1876 avslag i utskottsbehandlingen. Visserligen höll lagutskottet med Ekman om att onödiga eder så vitt möjligt borde avskaffas. Men kungl maj:t arbetade redan med frågan, och det var inte lämpligt med en påminnelse.⁸³

Man får intrycket att lagutskottet på alla sätt ville bromsa den reformiver som kom till uttryck Ekmans motion. Utlåtandet är undertecknat av landshövdingen Axel Bergström, ledamot av första kammaren, som vid den här tiden var ordförande i lagutskottet. Han anses ha haft en försiktig, avvaktande hållning

till de reformförslag som behandlades i lagutskottet. Somliga uttryckte det så, att han "slog ihjäl" reformer.⁸⁴

Debatten i första kammaren

Den edskritiske landshövding Gunnar Wennerberg, Gluntarnes författare, framstod som vinnaren i den här debatten. Wennerberg hade gjort en framgångsrik karriär både som skald och som ämbetsman. Han var ecklesiastikminister i ett antal regeringar från 1870-talet och framåt. Wennerberg hade ett starkt intresse för den lågkyrkliga väckelsen.⁸⁵ Hans argumentation mot tro- och huldhetseden samt befattningsederna var delvis identisk med pastor Ekman, och han förefaller i denna fråga ha fungerat som "väckelsepartiets filial" i första kammaren.

Wennerberg hade, som omnämnts, enligt egen uppgift visat motvilja mot befattningseder redan i unga år. I tidskriften *Vintergatan* (1894) skrev han om sin vägran att svära studenteden vid inskrivningen i Uppsala. I enlighet med den lutherska tron hade han i sin barndom fått lära sig att mened räknades till de svåra synderna. Han kunde därför inte förmå sig till att gå ed på att följa universitetets föräldrade stadgar, för då riskerade han att snart själv förvandlas till en menedare.⁸⁶

Hur Wennerberg förhållit sig till alla de andra edsavlägganden han måste ha avkrävts under sin långa karriär framgick inte. Men nu hade han alltså fått tillfälle att göra en insats i riksdagen. I ett tal översvämmande av retoriska finesser gick han till storms mot tro- och huldhetseden samt befattningsederna. Trots mothugg från flertalet⁸⁷ övriga talare vann hans linje i en tämligen glest besatt kammare. Med röstsiffrorna 45–40 antog första kammaren Wennerbergs yrkande, att riksdagen i en skrivelse skulle anhålla att kungl maj:t "/.../måtte taga i öfvervägande, huruvida icke huld- och trohetseder, embetseder, krigsmannaeder eller andra med dessa jemförliga eder må kunna afskaffas."⁸⁸ Det missvisande uttrycket "embetsed" användes alltså här också.

Wennerbergs debattmotståndare var lagutskottets ordförande Axel Bergström, häradshövdingen Hjalmar Claëson, ledamot av lagutskottet, samt tre statskyrkopräster. Dessa tre var ärkebiskop Anton Niklas Sundberg, den prästvigde lektor Jonas Widén och kontraktsprost Per Pettersson. Alla utom Pettersson kunde tänka sig vissa smärre inskränkningar i användandet av tro- och huldhetsed och befattningseder, men samtliga yrkade ändå på bifall till utskottets utlåtande.⁸⁹

I likhet med Ekman ansåg Wennerberg att det var oförnuftigt och omänskligt att fordra tro- och huldhetsed eller befattningsed, eftersom sådana eder förutsatte ett självmedvetande hos människan som hon inte hade. Han trodde sig veta att människor aldrig avlade befattningseder eller tro- och huldhetseden med lugn förhoppning om att kunna uppfylla sina förpliktelser.

Eder där man bekräftade uppgifter (troligen avsågs här främst vittneseden) kunde däremot behållas, menade Wennerberg, även detta i likhet med Ekman.

I sådana eder handlade det om ett faktum, om något i det förflutna som man kunde ha vetskap om. Sådana eder var dessutom viktiga för rättssäkerheten. Ett skäl till att ta bort befattningsederna och tro- och huldhetseden var att helgden hos eder i rättskipningen då skulle kunna bevaras bättre.

Enligt Wennerberg hade tro- och huldhetseden samt befattningsederna ingen gynnsam effekt på samhällsmoralen. Staten gynnades inte av att kräva dessa eder, för den kunde inte i längden bygga sitt väl på den enskildes ve. Om staten betraktades som ett komplex av individer, och dessa individer tog skada av de här ederna, så skulle staten så småningom också ta skada.

Somliga såg tro- och huldhetseden samt befattningsederna som ett stöd för den enskilde. Wennerberg hade andra åsikter. Den samvetsömme, hävdade han, kände ”/.../ vid hvarje yttring af fri tanke- och viljeverksamhet, huru detta stöd lägger sig tryckande öfver honom och hotar genom sin omåttliga, nästan ideala fordran, att krossa honom vid första försök han gör att röra sig.” Den samvetslöse å andra sidan kunde försvara sina försummelser med att edsformulären innehöll orimliga fordringar. Den stora gruppen mellan dessa ytterligheter handlade som om eden inte fanns, ansåg Wennerberg, samtidigt som de på avstånd uttryckte sin högaktning för den.

Som exempel på ett särskilt olämpligt edsformulär nämnde Wennerberg barnmorskeeden. I denna befattningssed stod det att barnmorskorna skulle i vänlighet och förtrolighet överlägga med ämbetsstyrar som kunde kallas till en förlossning (se appendix). Att tvingas gå ed på att följa så detaljerade regler tyckte Wennerberg var helt förkastligt.⁹⁰

Lektor Jonas Widén ansåg i motsats till Wennerberg att det inte låg några orimliga fordringar i edsformulären. Man åtog sig genom eden inget nytt utöver befattningens krav, och dessa krav var man ju förtrogen med på förhand. Edgångar i allmänhet var som vi tidigare sett något positivt för Widén. Eden var ett från samhällets sida ”/.../ ädelt, högsinnadt, moderligt försök att komma den svaga människan till hjälp för maktpåliggande värf/.../”⁹¹ Landshövding Bergström ansåg också att edsavläggandet var uppbyggligt. Han kommenterade särskilt domareden, som han ansåg gav de blivande domarna skydd och styrka inför framtiden ”/.../ i känslan af, att deras ansvarsfulla kall blifvit dem af Gud gifvet”. Landshövding Bergström vädjade även till traditionen i sitt försvar för utskottsutlåtandet. Vore det verkligen välbetänkt att avskaffa konungaförsäkraren eller undersåtarnas ed vid tronbestigningen, d v s tro- och huldhetseden, frågade han retoriskt. Fanns det vidare något land i världen som inte fordrade krigsmannaed? Bergström trodde inte det.⁹²

Att edsformulären inte alltid fullständigt kunde efterlevas var inte något skäl för att avskaffa tro- och huldhetseden och befattningsederna, hävdade kontraktsprost Per Pettersson. Alla var syndare och guds lags överträdare, men inte skulle väl därför guds lag avskaffas? Ärkebiskop Anton Niklas Sundberg trodde för sin del inte att det var välbetänkt för samhället att ta bort tro- och huldhetseden eller befattningsederna, och han kunde heller inte se att de skulle vara så oförnuftiga som Wennerberg ville göra gällande.⁹³

Häradshövding Claëson bemötte Wennerbergs synpunkter på barnmorskeeden. Han ansåg att barnmorskeeden var bra och nyttig om man tog bort ett och annat olämpligt uttryck i den, ”/.../ ty på dessa underordnade personers sätt att sköta sina pligter ligger ju särdeles stor vikt, då människors lif eller helsa deraf bero /.../”. På detta område lika lite som på något annat kunde man sätta straffbestämmelser för varenda pliktförsummelse.⁹⁴

Den sammansmältning av statsmakt och luthersk trosuppfattning som kom till uttryck i edssystemet var uppenbarligen något positivt för edsförsvarens. Edsförsvaren docent Eklund framhöll i sin pamflett att personer som inte hade den rätta gudstron borde förhindras att avlägga ed. Staten borde se till att eder inte avlades av personer ”/.../ som på något sätt förverkat sin rätt att vara medlem af det religiösa samfund, derinom den tro lefver, som är edens förutsättning”.⁹⁵

Något alternativ till eden diskuterade inte Eklund. Konsekvensen av hans resonemang borde alltså vara att ateister inte skulle få tillträde till befattningar där avläggande av tro- och huldhets- samt befattningsed var ett krav. Alla ansvarsfulla positioner i samhället borde innehas av goda lutheraner.

Häradshövding Claëson var inne på en liknande tankegång i riksdagsdebatten, och ville göra gällande att hans åsikt delades av svenskarna i gemen. Han uttalade att ämbetsmännens ed (oklart vilken befattningsed som avsågs) var ett religiöst moment i samhällsordningen, som svenska folket nog inte ville se avskaffat.⁹⁶

Wennerberg och debattens tre präster gjorde kommentarer kring edssystemets stöd i religionen. Wennerberg hävdade i likhet med Ekman att det endast var gud som kunde avge edliga löften, för han hade ingen forntid eller framtid, utan allt var närvarande för honom. Wennerberg försökte också leda i bevis, troligen mot bättre vetande, att det inte förekom några edliga löften i Bibeln.⁹⁷

Årkebiskop Sundberg däremot förklarade att både edliga löften och edliga bekräftelser förekom såväl i Gamla testamentet som hos det folk som levde efter dess lag, d v s judarna. För övrigt skulle antagligen den gräns man nu drog upp mellan de olika slagen av eder vara främmande för den tidens tänkesätt. Möjligen kunde man inte hitta några exempel på edliga löften i Nya testamentet. Men Sundberg betvivlade att Nya testamentet därför skulle förkasta edliga löften inför framtiden eller göra åtskillnad mellan dem och de eder där man bekräftade uppgifter. Den kristna kyrkan hade heller aldrig fattat saken så.⁹⁸

Wennerberg hänvisade till Jesu ord i Bergspredikan om att man inte ska svära alls, som vi har sett dock utan att för den skull vilja avskaffa alla eder.⁹⁹ De tre statskyrkoprästerna behandlade även de Bergspredikans ord i sina anföranden, och samtliga anslöt sig till den lutherska tolkningen. Vad Jesus förbjöd var i själva verket otillbörliga eder, hävdade Pettersson. För sådant svärande borde böter utdömas vid domstolarna, inflikade han. Sundberg förklarade att orden egentligen inte var riktade mot de av överheten och samhället påbjudna ederna, utan mer mot det lättsinniga svärandet.

Hos Widén anades dock samma gudsrikesteologi som hos edskritikern

Bergstedt. För Widén var orden i Bergspredikan en hänvisning till ett ideal ”/.../ till hvilket vi skola sträfva att komma i mån af den sedliga kulturens fullkomning”. Men han ansåg att den tid då ederna kunde undvaras, om den någonsin skulle komma, låg långt in i framtiden.¹⁰⁰

Debatten i andra kammaren och avskaffanden

När andra kammaren började debattera utskottsutlåtandet om Ekmans motion var resultatet av omröstningen i medkammaren klart. Ekman, uppenbarligen angelägen om att uppnå resultat i frågan, inledde debatten med att något justera formuleringen i sin motion och istället yrka på en anslutning till första kammarens beslut; ”att, med afslag å Utskottets hemställan, Riksdagen måtte besluta att i underdånig skrifvelse anhålla att Kongl. Maj:t måtte taga i öfvervägande, huruvida icke huld- och trohetseder, embetseder, krigsmannaeder eller andra med dessa jemförliga eder må kunna afskaffas”.¹⁰¹ Några argument för tro- och huldhetssedens och befattningssedernas avskaffande uttalade inte Ekman i debatten.

Desto mer yttrade sig andra edskritiker. Det blev också den edskritiska linjen som vann omröstningen. Med röstsiffrorna 88–74 beslutade kammaren i enlighet med Ekmans yrkande.¹⁰² Två baptister, grosshandlaren Wilhelm Carlson, och läraren och missionären Erik Nyström, hävdade de mest radikala ståndpunkterna bland edskritikerna. Ett vältaligt edskritiskt inlägg kom från väckelseledaren Paul Peter Waldenström. Övriga edskritiker som gjorde egna inlägg var hemmansägarna Sven Nilsson i Everöd, Gustaf Jansson i Krakerud och Hans Andersson i Nöbbelöv. Jansson i Krakerud var medlem i Svenska Missionsförbundet och uppträdde ibland som predikant. Samtliga nu nämnda utom Andersson i Nöbbelöv yrkade på bifall till Ekmans förslag.¹⁰³

Kontraktsprost Otto Redelius var den talare som mest kraftfullt försvarade eder av olika slag. Konsistorienotarie August Johansson i Kalmar yrkade också på ett ja för utskottsförslaget att inte skriva till kungl. maj:t i edsfrågan. Johansson var själv medlem av lagutskottet.¹⁰⁴

Grosshandlare Carlson hävdade att eden inte gav något skydd för samhället. Helst ville han avskaffa alla eder, men han stödde Ekmans förslag eftersom han såg det som ett steg i rätt riktning, ett steg på ”/.../ upplysningens och sedlighetens väg /.../”.¹⁰⁵

Paul Peter Waldenström, ledargestalt inom Svenska Missionsförbundet, hoppade intressant nog över all religiös argumentation i sitt anförande, där han i raljerande ton angrep edssystemet. Waldenström trodde att tro- och huldhetsseden samt befattningssederna inte alls hade ”/.../ någon nytta med sig”. Han förklarade att han hade svurit när han blev student, när han exerceerade beväring, när han prästvigdes och när han blev lektor. Men alla dessa eder hade inte gjort honom ett dugg trognare och bättre än han skulle ha varit utan dem.

”Att man tror att dessa eder skola verka trohet eller vara någon borgen för trohet, det är bara illusioner”, hävdade Waldenström. ”Ingen blir Konungen

trogna, därför att han aflägger tro- och huldhetseden /.../", fortsatte han, och anmärkte smått spefullt att det var svårt att märka på människors förhållande till sin kung vilka som svurit trohetsed och vilka som inte gjort det.

Han berättade också en historia från sin tid som lektor vid läroverket i Umeå där edsavläggandet av någon anledning hade försumrats. Alla lärarna undervisade utan att ha svurit sina befattningseder, utom Waldenström som avlagt eden vid ett tidigare tillfälle. "Ingen människa hade märkt någon fara för undervisningen i följd af denna brist", förklarade Waldenström. Men efter ett par år installerades en ny biskop i Härnösand. När han fick reda på hur det stod till, så kom en befallning att kontraktsprosten skulle avfordra lärarna den föreskrivna eden och att lönen inte skulle betalas ut förrän den avlagts. "Kontraktsprosten kom och alla lärarna svuro utom jag, som redan förut gjort det och således nu fick stå och höra på. Det var ett komplett spektakel", avslutade Waldenström och försäkrade att lärarna inte blev trogna eller bättre efter edsavläggandet än de hade varit innan.¹⁰⁶

Hemmansägare Nilsson i Everöd ansåg att det fanns en motvilja mot ederna som var så stor, att det var nödvändigt med en reform. Ederna hade blivit föråldrade och den nyare tidens åskådningssätt borde även här få ge utslag. Hemmansägare Jansson i Krakerud inriktade i första hand sin kritik på befattningsederna för riksdagens talmän och vice talmän. Jansson uppfattade det som ett slags misstroendevotum att talmännen var tvungna att upprepa sina befattningseder gång efter annan.¹⁰⁷

Hemmansägare Andersson i Nöbbelöv ansåg att befattningseder kunde vara onödiga och onyttiga, eller till och med skadliga, eftersom de inte alltid kunde hållas. Han ville dock inte gå lika långt som Ekman. Han tyckte det vore lämpligare att riksdagen hemställde om ett minskat användande av tro- och huldhetsed och befattningeder utan att närmare ange vilka som borde tas bort.¹⁰⁸ Ingen av de andra talarna i debatten yrkade på bifall till Anderssons kompromissförslag.

Konsistorienotarie Johansson i Kalmar däremot ansåg att vissa ej närmare specificerade eder kunde behövas som skydd mot ".../ orättrådighet och osannfärdighet". Kontraktsprost Redelius tycktes befara en total samhällsupplösning om Ekman fick sin vilja igenom. Han drev rejält med Ekmans uppfattning att inte heller löften borde avges av olika befattningshavare. En blivande domare kunde då, menade Redelius, neka till att lova att döma efter landets lag. Han kunde hänvisa till sin samvets- och religionsfrihet och hävda att han fick döma så som han själv tyckte var rätt. Vidare kunde soldater mitt under brinnande krig vägra att lova lyda order om Ekman fick sin vilja igenom. ".../jag vill hafva min frihet. Jag vill vara här så länge jag tycker, derefter öfvergår jag till fienden", kunde soldaterna resonera.¹⁰⁹

Frågan om edens stöd i den protestantiska läran behandlades även i denna debatt. Grosshandlare Carlson ansåg att allt svärande var oförsvarligt ur religiös synvinkel, dock utan att motivera detta med några bibelställen.¹¹⁰ Läraren och missionären Nyström, en känd gestalt inom väckelserörelsen, tog

upp Jesu ord i Bergspredikan om svärandet, dock utan att ta dessa till intäkt för ett totalt avskaffande av eder. Somliga försökte bortförklara dessa ord, ansåg Nyström, och anförde biskop Wilhelm Flensburgs yttrande vid kyrkomötet 1883 som ett exempel. Flensburg hade förklarat att Jesu ord i Bergspredikan inte var att anse ”/.../ som enskilda bud och föreskrifter, utan såsom konkreta uttryck för sanningens, redlighetens och trohetens eviga principer”. ”Det må nu så vara”, sade Nyström, ”att man från sådan högkyrklig ståndpunkt förklarar Herrens tydliga ord såsom endast uttryck för en allmän princip, men det finnes ock en mera ursprunglig och enkel uppfattning utaf dem /.../”¹¹¹ Nyström syftade här på vissa kyrkofäder. Bland de första kristna anses det nämligen ha funnits personer som med hänvisning till Bergspredikan tog avstånd från alla eder. En av dessa var enligt vissa uppgifter kyrkofadern Chrysostomos.¹¹²

Nyströms ståndpunkt var att alla som hyste motvilja mot edsavläggande skulle få byta ut eder av alla slag mot en försäkran utan religiöst innehåll. I motsats till bestämmelsen i dissenterlagen skulle den här möjligheten gälla alla oavsett kyrkotillhörighet. Både vid 1885 och 1886 års riksdagar motionerade han i denna fråga.¹¹³ Nyströms idé realiserades dock först nästan 60 år senare. År 1942 fick alla möjlighet att byta ut den religiösa vittneseden och domareden (en av de då få kvarvarande befattningsederna) mot en icke-religiös försäkran.¹¹⁴

Den traditionella edsläran fungerade för Nyström som ett argument mot eden. Han ansåg att det stred mot sanningens och kristendomens principer ”/.../ att så der gång efter annan tvinga menniskor att öfver sig nedkalla förbannelse, så vida de icke uppfylla löften för en framtid, som de ej hafva i sin hand.” Ett liknande resonemang fanns i Bergstedts pamflett. Han ansåg heller inte att tanken på en villkorlig självförbannelse överensstämde med en korrekt syn på protestantismen. Om eden var en utmaning till gud att förgöra människan till kropp och själ i det fall att hon ljög – då var eden tveksam. Hade ”/.../ människan /.../ rätt att så sätta på spel en egendom, hvilken hon icke sjelf förvärfvat utan undfått såsom en skänk /.../” och kunde ”/.../ den Allsmäktige /.../ tänkas med välbehag upptaga en sådan utmaning”. Bergstedt lyfte fram den konflikt som fanns mellan tron på en oförlåtlig synd och den kristna försoningsläran.¹¹⁵

Kontraktspastor Redelius visade däremot sin anslutning till den traditionella edslärans strafftänkande. Ekman hade i sin motion skrivit att varken strafflagen eller den allmänna meningen stämplade en försumlig befattningshavare som menedare. Redelius genmålde mot detta att man inte fick ”/.../ sträcka följderna af meneden allenast till grafvens rand, utan äfven derutöfver”. Man fick inte tro att menedaren förblev ostraffad även om något straff inte märktes i detta livet. För ”/.../ hvem kan hejda den Allsmäktiges arm?” frågade Redelius.

Tvärt emot Ekman och Wennerberg hävdade Redelius att det visst fanns stöd för edliga löften i Bibeln. Han tog några exempel ur Gamla testamentet, bl a den ed som Abraham tog av sin äldste tjänare, då han sände denne på friartåg till Mesopotamien. Redelius anförde också det inte alltför tydliga bibelställe där Jesus påstods avlägga ed inför översteprästen.¹¹⁶

Ytterligare tolv ledamöter yrkade på att en skrivelse skulle skickas till kungl maj:t utan att själva hålla några anföranden. Flera av dessa var aktiva inom väckelserörelsen. Andra ingick periodvis under sin tid i riksdagen i olika liberala grupperingar.¹¹⁷ Två andrakammarledamöter stödde utskottsutlåtandet utan att framföra några egna argument.¹¹⁸

De båda kamrarna hade enats om ett beslut, och i en skrivelse till kungl maj:t den 8 mars 1886 anhöll riksdagen ”/.../ att Eders Kongl Maj:t täcktes taga i öfvervägande, huruvida icke huld- och trohetseder, embetseder, krigsmannaeder eller andra dermed jemförliga eder må kunna afskaffas” (alltjämt hängde alltså ordet ”embetsed” med).¹¹⁹

Året därpå avskaffade kungl maj:t en rad förordningar om tro- och huldhetsed samt befattningsed. Ett flertal befattningseder på det medicinska området avskaffades; läkares ämbetsed, befattningsed för rättskemister och farmaceuter samt barnmorskeeden. Vidare försvann befattningsederna för mäklare, skeppsklarerare, vägare och mätare samt notariipublicibefattningen. Krigsmannaeden avskaffades, liksom den tro- och huldhetsed som avlagts tillsammans med krigsmannaeden. I samtliga fall hänvisade kungl maj:t till skrivelsen från riksdagen.¹²⁰ Militären fick en ersättning för de avskaffade ederna – den s k krigsmans erinran. Denna utgjordes av standardiserade förhållningsorder som regementschef eller motsvarande skulle meddela värnpliktiga och fast anställda vid armén vid befattningstillträdet.¹²¹

Avskaffanden av tro- och huldhetsed samt befattningseder

Här följer en kronologisk framställning med uppgifter beträffande avskaffanden av stadganden om tro- och huldhetsed samt befattningsed från 1868 och fram till våra dagar. Inskränkningar i edssystemet ägde rum redan tidigare. Så avskaffades t ex 1866 stadgandet om förnyad befattningsed för militärer och civila ämbetsmän vid befordran eller transport.¹²² Edsformulären förändrades också vid behov. På 1870-talet tog edsavskaffandet fart på allvar, och vid mitten av 1890-talet var flertalet stadganden avskaffade. Regelverket kring edssystemet är mycket svåröverskådligt, varför listan inte kan garanteras vara fullständig.

- 1868. Den tro- och huldhetsed samt studented som studenter tidigare avlagt vid inskrivningen vid universiteten avskaffades.¹²³
- 1874. Den tro- och huldhetsed samt tjänsteed som ecklesiastika ämbets- och tjänstemän tidigare avlagt vid befattningstillträdet avskaffades.¹²⁴
- 1878. Se delavsnittet ”1876 års riksdag”. Genom andra beslut avskaffades ytterligare eder detta år: Den fältskärred respektive tandläkared som tidigare hade avlagts för tillstånd att utöva yrket avskaffades. Tro- och huldhetsed för biskopar och präster avskaffades i samband med att nya edsformulär infördes.¹²⁵

1880. Den skeppsmätared som tidigare avlagts vid befattningstillträdet avskaffades i samband med att en ny instruktion utarbetades.¹²⁶
1881. Befattningsed för markegångsdeputerade avskaffades.¹²⁷
1884. Den biskopsed som biskopar tidigare avlagt vid invigningen till ämbetet avskaffades. Den tro- och huldhetsed samt kyrkoherded som kyrkoherdar tidigare avlagt vid invigningen till ämbetet avskaffades.¹²⁸
1887. Se delavsnittet "1886 års riksdag". Genom andra beslut avskaffades ytterligare eder detta år: Den talmansed som riksdagens talmän tidigare årligen avlagt avskaffades. Den brännvinskontrollörsed som tidigare avlagts vid befattningstillträdet avskaffades i samband med att ny förordning och ordningsstadga för brännvinstillverkningen utarbetades.¹²⁹
1888. Den tro- och huldhetsed samt tjänsteed som kronoarbetareskarlar tidigare avlagt vid tvångsarbetets början avskaffades.¹³⁰
1893. Den prästed som präster tidigare avlagt vid prästvigningen avskaffades. Prästeden ersattes med ett prästlöfte.¹³¹
1896. Den tro- och huldhetsed samt borgared som tidigare avlagts för vinnande av burskap avskaffades slutgiltigt.¹³²
1902. Den tro- och huldhetsed samt befattningsed som konsistorienotarier tidigare avlagt vid befattningstillträdet avskaffades.¹³³
1924. Tro- och huldhetsed för utländska män som önskade bli svenska medborgare avskaffades.¹³⁴
1958. Den tro- och huldhetsed samt statsrådsed som statsråden tidigare hade avlagt vid befattningstillträdet avskaffades. Statsrådseden ersattes med en icke-religiös statsrådsförsäkran. Denna avskaffades i sin tur 1974.¹³⁵
1974. Konungaförsäkran avskaffades och ersattes med en icke-religiös ämbetsförklaring. Den tro- och huldhetsed som successionsberättigad tidigare avlagt vid uppnåendet av viss ålder och vid tronskifte avskaffades.¹³⁶
1975. Den religiösa domared som domare tidigare avlagt vid befattningstillträdet avskaffades helt. Den ersattes med en icke-religiös försäkran, som dock benämns "domared" i lagen. Ordet "svära" förekommer inte i formuläret, utan domaren "lovar och försäkrar på heder och samvete".¹³⁷

Sista gången då befattningshavare i den statliga förvaltningen allmänt avlade tro- och huldhetsed vid tronskifte var år 1872 (jfr uppsatsens inledning).¹³⁸

Idag avlägger ingen i Sverige tro- och huldhetsed eller befattningsed i den bemärkelse som dessa begrepp givits i den här uppsatsen. Vissa sekulariserade rester av det gamla edssystemet finns dock kvar. Regentens ämbetsförklaring och "domareden" har nämnts ovan. Värnpliktiga får under sin utbildning åhöra soldaterinran, en moderniserad efterföljare till krigsmans erinran, och präster avlägger ett löfte vid prästvigningen.¹³⁹ Det farliga ordet "svära" har helt försvunnit ur svenska lagar och förordningar.

Analys

Eden är ett uråldrigt rättsinstrument, byggt på mystik och magi, som övertogs av den kristna staten. De medeltida föregångarna till 1800-talets tro- och huldhetsed samt befattningseder hade en statsbyggande funktion. Konungaden och lagmännens ed i Magnus Erikssons landslag uttryckte rättsförhållandet mellan kung och folk.

Under århundraden använde staten ett religiöst edssystem i syfte att garantera olika befattningshavares lojalitet och pliktkänsla. Men med början under senare delen av 1800-talet togs statens stadganden om tro- och huldhetsed och befattningseder bort. Hur ska man förklara dessa eders försvinnande?

Förändringen bör sättas i samband med den fortskridande rationalisering av samhället som Max Weber har beskrivit. Under denna process ökar värderationaliteten och målrationaliteten i människors handlande. Det värderationella handlandet är bestämt av en medveten tro på t ex det etiska, estetiska eller religiösa egenvärdet hos ett beteende som sådant och oberoende av dess resultat. Att handla värderationellt innebär att man handlar i överensstämmelse med sin övertygelse om vad t ex plikt, heder eller religiös kallelse bjuder. Att handla målrationalt innebär däremot att man avpassar sitt handlande med hänsyn till syfte, medel och sekundära verkningar. I det kapitalistiska samhället dominerar enligt Weber målrationaliteten över värderationaliteten. När valet står mellan två oförenliga mål styrs dock handlandet alltid av värderationalitet.

Den ökande värderationaliteten märks framför allt på religionens område. Religionens rationalisering innebär att människor överger trolldom och besvärjelseriter. Religionen utvecklas till en världsåskådning och ett moraliskt rättensnöre, och möjligheten av direkt gudserfarenhet förnekas. Gudomen blir outgrundlig och oåtkomlig.¹⁴⁰

Omvärderingen av edens innebörd under tidigmodern tid är ett uttryck för den ökande värderationaliteten inom protestantismen. En ny, abstrakt gudsuppfattning innebar att föreställningen om en villkorlig självförbannelse försvagades. Många protestantiska uttolkare ansåg det felaktigt att vid edssvärandet ta guds uppmärksamhet i anspråk på det konkreta sätt som skett enligt en äldre uppfattning. Grunden för den traditionella edsläran var därmed vacklande, och eden fungerade inte längre som ett effektivt andligt-metafysiskt tvångsmedel.

Rationaliseringsprocessens strukturella aspekt är byråkratiseringen. Vid tiden för den industriella revolutionen blev byråkratierna de främsta maktinstrumenten både för staten och andra maktcentra i samhället. Följden av detta var, som Rolf Torstendahl påpekat, en omfördelning av lojaliteter i samhället. De människor som arbetade i den statliga byråkratin stod inte längre i personlig beroendeställning till kungen. Istället var de lojala mot regelsystemet; mot lagarna och andra normer i den statliga byråkratin. För professionella grupper som t ex läkare utvecklades en lojalitet mot yrket.¹⁴¹

För en målrationalellt handlande byråkrat fanns inget behov av tro- och huldhetseden eller befattningsederna. Alla befattningar var normerade i ett rationellt regelverk, och att på medeltida manér svära regenten trohet framstod som en obsolet kvarleva. Men utifrån ett värderationellt perspektiv kunde man naturligtvis även fortsatt försvara edssystemet.

I edskritikernas argumentation vill jag i denna avslutande analys fästa uppmärksamheten på två tendenser; utilismen och framhållandet av plikt känslan som dygd. Dessa kritiker ansåg att tro- och huldhetseden samt befattningsederna var onyttiga. Det var en illusion att tro att de upprepade edsceremonierna förbättrade befattningshavarnas karaktär. Edskritikerna betonade istället att plikt känslan skulle komma från människan själv; den skulle födas ur självdisciplin, ur ett etiskt riktigt levnadssätt.

Man kan tolka nedmonteringen av edssystemet som ett uttryck för ökad målrationalitet i samhället. I ett samhälle där målrationaliteten dominerar betraktas rituella handlingar av denna typ som irrationella och obehövlige. Men tro- och huldhetsedens samt befattningsedernas försvinnande kan också förklaras med protestantismens fortsatta utveckling i värderationell riktning.

Enligt Weber genomförde under tidigmodern tid vissa protestantiska riktningar den religiösa rationaliseringen i dess yttersta konsekvenser. Det mest kända exemplet från boken "Den protestantiska etiken och kapitalismens anda" är kalvinisterna, ett annat är de baptistiska sekterna. Dessa riktningar stod för en radikal avmystifiering; frälsning kunde inte längre garanteras genom magiska sakrament, absolution i bikten eller enstaka goda handlingar. En asketisk livsföring, där arbetsamheten stod i högsätet, blev det enda frälsningsmedlet. Det var denna protestantismens etik som enligt Weber blev grogrunden för kapitalismen.

När Weber skrev sin berömda bok i början av detta sekel konstaterade han att den religiösa asketismens anda börjat dominera världen.¹⁴² Denna anda firade triumfer också i den svenska edsdebatten. Väckelsens folk och andra edskritiker propagerade framgångsrikt för den rationaliserade religionens plikt moral. Enligt denna kunde man fordra lojalitet och plikttrohet av befattningshavarna utan yttre tecken i form av edliga löften.

Appendix

1866 års tro- och huldhetsed

Jag N. N. lofwar och swär, wid Gud och Hans Heliga Evangelium, att jag städse skall wara min rätte Konung, den Stormäktigste Furste och Herre, N. N., Sweriges, Norges, Götas och Wendes Konung, samt det Kongl. Huset huld och trogen. Jag skall ock med lif och blod förswara det Konungsliga wäldet samt Riksdagens rättigheter; allt i öfwerensstämmelse med Rikets Grundlagar, dem jag till alla delar skall lyda och efterkomma. Detta lofwar jag på heder och samwete hålla, så sannt mig Gud hjelpe till lif och själ.
(SFS 1866:30)

Formulär för krigsmannaeden 1866–1887

Jag N. N. [gällande tro- och huldhetsed, se ovan]; Och som jag blifwit i Rikets Krigstjenst anställd; så will och skall jag med nit och trohet, utan wäld eller egennyttas, uppfylla alla de pligter, mig i tjensten nu äligga eller framdeles åläggas kunna, med lif och blod Konung och Fädernesland förswara, wisa förmän wördnad och hörsamhet, icke uppenbara hwad efter lag eller serskilda föreskrifter hemligt hållas bör, samt i öfrigt mig, som en redlig och trogen krigsman, manligen och wäl förhålla. Detta lofwar jag på heder och samwete hålla, så sannt mig Gud hjelpe till lif och själ.
(SFS 1866:51)

Formulär för ämbets- och tjänstemannaeden 1866–1878

Jag N. N. [gällande tro- och huldhetsed, se ovan]; Och som jag blifwit i Rikets tjenst anställd; så will och skall jag med nit och trohet, utan wäld eller egennyttas, uppfylla alla de pligter, mig i tjensten nu äligga eller framdeles åläggas kunna, samt i öfrigt icke uppenbara hwad efter Lag eller särskilda föreskrifter hemligt hållas bör. Detta lofwar jag på heder och samwete hålla, så sannt mig Gud hjelpe till lif och själ.
(SFS 1866:43)

Formulär för prästeden 1829–1878

Jag N. N. lofwar och swär wid Gud och Hans Heliga Evangelium, till hwars förkunnande jag nu kallas och antages, att jag will städse förblifwa wid den rena Evangeliska läran, sådan den i Guds Ord, det Gamla och Nya Testamentets Heliga Skrifter uppenbarad, genom den oförändrade Augsburgska bekännelsen, samt Upsala Mötes beslut af år 1593 antagen och förklarad blifwit, så att jag hwarken uppenbarligen förkunna och utsprida eller hemligen främjar deremot stridande läror, icke heller brukar anstötliga ordasätt, hwarigenom Guds Församling bekymras eller förargas må. Fast mer will och skall jag, med all flit och trohet, winlägga mig derom, att mine åhörare, äldre och yngre, uti Guds Heliga Ord och Cathechismi lära rätt underwisas, de Heliga Sacramenten efter Christi instiftelse utdelas, samt falsk lära och förargelse i Församlingen afstyres, städse beflitande mig om och förmanande till Gudaktighetens öfning, uti inbördes kärlek, undersätlig trohet, samt en i alla mätto god, fridsam och ärbar umgängelse.

[här följer gällande tro- och huldhetsed, se ovan. Prästeden fortsätter så här:]

Kyrko-Ordningen skall jag både efterlefwa och handhafwa. Mine Förmän skyldig heder och lydnad bewisa, samt hwad mig uti mitt Embete warder ålagdt med trohet efterkomma.

Genom stämplingar och olaga medel will jag icke söka min befördran, men beflita mig derom, att jag i nyttiga kunskaper och god öfning, aktande på mitt Embete, blifwer mer och mer skicklig. För werldsliga, min kallelse icke anständiga, näringsomsorger, girighet och slem winning skall jag mig tillwarataga: af mine Åhörare utöfwer rätt och billighet intet fordra, de fattige uti ingenting beswära, men efter yttersta förmåga biträda, råda och hjelpa. Detta allt will och skall jag samwetsgrannt och redligen efterkomma, såsom en rättsinnad Prestman wäl ägnar och anstår, så att jag derföre swara kan inför Gud och människor, utan allt påfund och arga list. Så sant mig Gud hjelpe till lif och själ!
(SFS 1829:12)

Formulär för barnmorskeeden 1840–1887

Jag N. N. lofwar och swär, vid Gud och Hans heliga Evangelium, att jag i alla mina barnmorske-befattningar skall så förhålla mig, som jag inför Gud och mitt samwete answara kan, troget följa de kunskaper jag inhemtat och mig från widskepliga företag wakta, så att jag med Guds hjelp och bistånd ömt, troget och oförtrutet betjena kan hwar och en, som mig tillitar, det ware sig hög eller låg, rik eller fattig, och natt eller dag, samt göra min yttersta flit, att qwinnan, som jag kallas och hemtas till, med minsta fara förlöst blifwer, och fostret, så wida möjligt är, med lifwet till werlden kommer och njuter det heliga dopet samt behörig wård och skötsel. Uti oträngda mål skall jag ej med förlossningen hasta och skynda, och derigenom orsak till många olyckor wara, men med tålmod och utan knotande förwänta den rätta tiden. Jag skall ock med största samwetsgrannhet söka förekomma hwarje anledning till missfall eller förtidig börd, och gifwa de råd och taga de försigtighetsmått deremot, som min kunskap meddela kan. Om någon uppenbarar mig en hemlighet, eller förtror mig något, som ärbarheten will hafwa doldt, skall jag dermed tåga och ej det för någon uppenbara. Med de andra mina embets-systrar skall jag hålla ett förtroligt och fredsamt umgänge, och med godt råd och willig handräckning, när sådant behöfwes, gå dem till handa. Hemtas en eller flera till på det stället jag är, skall jag i wänlighet och förtrolighet med dem öfwerlägga, och söka det, som till den nödlidandes bästa lända kan.

Det förordnade Kongl. Reglementet skall jag till alla punkter, som mig angå, efter yttersta förmåga söka efterkomma, såsom ock med lydriad uppfylla hwad ytterligare mig uti barnmorske-befattningen wederbörligen befallas kan.

Ändteligen skall jag ingenting försumma af allt, som till denna min kallelse länder, utan densamma så förwalta, som jag tänker det för Gud och menniskor kunna förswara; så sannt mig Gud hjelpe till lif och själ!
(SFS 1840:37)

Noter

1. Verk och tjänstemän inom kungl maj:ts kansli, Eder 1568–1872, Eder 208, Calmar län, RA
2. Förfarandet var inte stadgat i lag eller förordning, men seden återupplivades vid varje tronskifte genom särskild kunglig befallning (se Civildepartementets konseljakt 13 juli 1887, ärende nr 20 (Cit: Civ dep 1887), justitiekanslerns utlåtande (Cit: JK:s utl), s 9, RA). Betr formuläret till tro- och huldhetseden, se SFS 1866:30.
3. Betr krigsmannaeden, se SFS 1866:51, betr prästeden, se SFS 1829:12, betr ämbets- och tjänstemannaeden se SFS 1866:43. Exempel på befattningseder utanför den renodlat statliga hierarkin var läkares licentiater (SFS 1829:12), mäklared (SFS 1872:66 §7), samt skeppsklarerared (SFS 1874:29 §7). Ordet befattning måste i denna uppsats förstås i en mycket vidsträckt bemärkelse. Det innefattar inte bara vad 1990-talsmänniskan uppfattar som yrken. Även tex studenter (SFS 1829:12), borgare (SFS 1826:43) och kronoarbetareskarlar (SFS 1842:37 §7) skulle nämligen avlägga befattnings-ed. Studenteden och borgareden hade dock på 1870-talet kommit ur bruk (se SFS 1868:3; Civ dep 1887, kommerskollegiets yttrande, RA)
4. Beslut av rikets ständer 2 maj 1810, §8
5. Betr bakgrunden till detta förfaringsätt, se J E Almqvist, "Med hand å bok", *Svensk Juristtidning* 1937, s 240–246
6. A Holenstein, "Seelenheil und Untertanenpflicht", *Der Fluch und der Eid: die metaphysische Begründung gesellschaftlichen Zusammenlebens und politischer Ordnung in der ständischen Gesellschaft*, ed. P Blicke (Berlin, 1993)
7. Holenstein, s 12
8. *Sakregister till rikets ständers protokoll med bihang 1809–1866*, 2 band (Stockholm, 1891–1893), I, s 392f; *Register till riksdagens protokoll med bihang 1867–1899*, 4 band (Stockholm, 1899–1901), II, s 472–474
9. *Regeringsformen 1809–1959* (Stockholm, 1959), §89. Se även B Hagström, "Frågan om konungens ekonomiska lagstiftningsmakt i riksdagen efter 1866", *Statsvetenskaplig tidskrift* 1920, s 182f
10. Edssystemet ifrågasätts i denna pamflett: C F B [C F Bergstedt] *Om eder och edgång*, (Stockholm, 1879). Edssystemet försvaras i denna pamflett: P Eklund, *Om eden, särskildt såsom obligatorisk* (Stockholm, 1880)
11. L Svärd, *Väckelserörelsernas folk i Andra kammaren 1867–1911* (Stockholm, 1954), s 3–5
12. Betr vittneseden, se *Sveriges Rikes Lag* (Stockholm, 1996), rättegångsbalken 36:11. Den forna floran av eder av denna typ kan studeras i *Sveriges Rikes Lag* (Stockholm, 1872), s 650f
13. M Eliade, ed., *The Encyclopedia of Religion*, 16 vol. (New York, 1987), XV, s 301, 303f
14. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 22 band (Malmö, 1956–1978), III, sp 517
15. Å Holmbäck & E Wessén, *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*, (Lund, 1962), s 4–7
16. Holmbäck & Wessén, s 7; N Herlitz, *Grunddragen av det svenska statsskickets historia* (1928), 6:e uppl. (Stockholm, 1964) s 22f
17. Holmbäck & Wessén, s 6f
18. Holenstein, s 20, 43
19. Ibid, s 20, 23
20. Ibid, s 12f
21. Ibid, s 26–28, 33–38. För bilder se K E Sorensen Zapalac, *In His Image and Likeness: Political Iconography and Religious Change in Regensburg, 1500–1600*, (Ithaca & London, 1990), s 48f
22. Holenstein, s 22, 60. Bibelcitater ur Hebr 6:16
23. Holenstein, s 21f. Matt 5:34. Även mennoniter och kväkare motsatte sig edgång, se

- M Weber, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* (1904–05), sv övers (Lund, 1978), s 71
24. MLuther, "Luthers stora katekes" (1529), *Svenska kyrkans bekännelseskriter* (Stockholm, 1957), s 398f; R Pettazzoni, *The All-knowing God* (London, 1956), s 19 och 106. Betr eden inför översteprästen, se Matt 26:63f
 25. O Swebilius, *Enfaldig förklaring öfwer Lutheri lilla Catechismum* (1689), faksimiledition (Malmö, 1942), s 9f
 26. Holenstein, s 29f
 27. G Lagerbielke, *Om mened* (Lund, 1979), s 12
 28. *Den Svenska Psalm-Boken, öfversedd och nödortförligen förbättrad* (Stockholm, 1784), s 333
 29. Holenstein, s 43–45
 30. I Kant, *Metaphysik der Sitten* (1797), 3. Aufl (Leipzig, 1919), s 124
 31. Kant, s 125. Citatet på tyska: "ein behenderes und dem abergläubischen Hange der Menschen angemesseneres Mittel der Aufdeckung des Verborgenen"
 32. Holenstein, s 47. Så här presenterade Kant dessa två argument: "/.../ was verbindet mich rechtlich, zu glauben, daß ein anderer (der Schwörende) überhaupt Religion habe, um mein Recht auf seinen Eid ankommen zu lassen? Imgleichen umgekehrt: kann ich überhaupt verbunden werden zu schwören? Beides ist an sich unrecht." (Kant, s 125)
 33. Kant, s 125
 34. Så här skrev Kant: "Die gesetzgebende Gewalt handelt aber im Grunde unrecht, diese Befugnis der richterlichen zu erteilen: weil selbst im bürgerlichen Zustande ein Zwang zu Eidesleistungen der unverlierbaren menschlichen Freiheit zuwider ist." (Kant, s 125f)
 35. Holenstein, s 47f. Betr det franska edsformuläret, se s 48. Den tyska översättningen lyder "auf meine Ehre und mein Gewissen, vor Gott und den Menschen".
 36. Holenstein, s 51
 37. Ibid, s 47, 49f
 38. H Stephani, *Das allgemeine kanonische Recht der protestantischen Kirche in Deutschland aus seinen ächten Quellen* (Tübingen, 1825), s 41.
 39. Holenstein, s 50
 40. Ibid, s 52, 63
 41. O Swebilius, *Doct. Mårt. Luthers lilla katekes med förklaring af Doct. Ol. Swebilius. På Kongl. Maj:ts Nådiga befallning Öfversedd* (Stockholm, 1873), s 33
 42. *Regeringsformen 1809–1959* (Stockholm, 1959), §16; A Tergel, *Från Jesus till moder Teresa* (1973), 5:e uppl (Stockholm, 1988), s 399f, 404–406
 43. SFS 1873:71 §16; G Westin, *Den kristna friförsamlingen i Norden* (Stockholm, 1956), s 184, 187; N P Truedsson, *Minnesteckning över Helge Åkeson* (Habo, 1924), s 105f
 44. Justitie-ombudsmannens embets-berättelse vid lagtima riksmötet 1885, s 59f; SFS 1885:63, s 3. Betr domareden se SFS 1866:43; *Sveriges Rikes lag* (1872), rättegångsbalken kap 1, §7f;
 45. Civ dep 1887, JK:s utl, s 8f
 46. B Wijk, *Om mened* (Lund, 1895), s 38f. Cit fr s 38
 47. Holenstein, s 62f; *Sveriges Rikes Lag*, (1872), Kap 25 strafflagen; Landtförsvarsdepartementets konseljakt 2 december 1887, ärende 3, Krigshofrätten i fråga om afskaffande af krigsmannaeden, RA
 48. G Wennerberg, "Min första svåra dag i Uppsala", *Vintergatan* 1894, s 283–285; SFS 1829:12
 49. Sign Th M, *I edsfrågan* (Stockholm, 1882), s 24–26
 50. Civ dep 1887, JK:s utl, s 5–9
 51. Eklund, s 15, 20, 71
 52. FK 1875 43:23
 53. FK 1886 8:22

54. AK 1886 8:29
55. AK 1876 motion 163 s 2
56. FK 1869 motion 38; FK 1870 motion 12; FK 1871 motion 37; AK 1875 motion 166; AK 1876 motion 163; FK 1883 motion 31
57. FK 1871 III:213f; FK 1869 motion 38, s 30; FK 1870 motion 12, s 36f; AK 1875 motion 166, s 5
58. FK 1871 III:211
59. FK 1871 III:213
60. Betr utskottsutlåtandet, se AK:s fjärde tillfälliga utskott 1876, utl 20. Betr Casparsson, se AK 1876 5:12.
61. AK:s fjärde tillfälliga utskott 1876, utl 20, s 2. Betr voteringen se AK 1876 25:50
62. AK 1876 25:37, 39, 41. Betr Olsson, se Svärd, s 9f, 12
63. Tergel, s 413f. Betr Rundgren, se S Ölander, *Anton Niklas Sundberg före ärkebiskopstiden* (Uppsala, 1951), s 36, 279f
64. AK 1876 25:37f
65. AK 1876 25:41
66. Bergstedt, s 52; *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 3 (1922), s 681–686
67. AK 1876 25:30, 48. Cit fr s 48
68. AK 1876 25:41
69. AK 1876 25:34, 36f, 38f, 48
70. Bergstedt, s 52f
71. AK 1876 25:39
72. AK 1876 25:31f, 34, 43, 45, 47, 50. De två ledamöter som var verksamma inom Ev. Fosterlandsstiftelsen var Ehrenborg och Torpadie, se Svärd, s 11 och 14f.
73. FK :s första tillfälliga utskott 1876, utl 12; FK 1876 29:20f
74. FK 1875 43:19–25; FK 1875 46:29f
75. Riksdagens skrivelse nr 62 1876
76. SFS 1878:57. Jfr SFS 1829:12 s 83; Kungl Maj:ts regemente för apotekare 11 aug 1819, §5 (SFS); Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 13 dec 1878, ärende nr 23, medicinalstyrelsens remissvar, RA
77. AK 1886 motion 61, s 20
78. SFS 1868:3
79. Svärd, s 85; *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 13 (1950), s 1
80. AK 1886 motion 61, s 17–20. Cit fr s 18
81. AK 1886 motion 61, s 18f; SFS 1840:37
82. AK 1886 motion 61, s 20
83. Lagutskottets utl nr 18 1886
84. *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 3 (1922), s 742f och 746f
85. S G Svensson, *Gunnar Wennerberg: En biografi* (Stockholm, 1986), s 203; *Svenska män och kvinnor*; 8 band (1942–1955), VIII, s 258–260
86. Wennerberg, s 279f
87. Casparsson och Almén hade invändningar mot edssystemet, men stödde inte Wennerbergs yrkande och framförde inga argument för ett minskat användande av eder (FK 1886 8:30f och 34)
88. FK 1886 8:35f
89. FK 1886 8:24, 27, 32–34. Betr Claëson, se FK 1886 2:3
90. FK 1886 8:16–19, 29f. Cit fr s 18
91. FK 1886 8:22, 24. Cit fr s 22
92. FK 1886 8:25f. Cit fr s 25
93. FK 1886 8:32f
94. FK 1886 8:31f. Cit fr s 32
95. Eklund, s 105
96. FK 1886 8:32
97. FK 1886 8:18, 28

98. FK 1886 8:34
99. FK 1886 8:18
100. FK 1886 8:18, 21, 23, 32–34. Cit fr s 23
101. AK 1886 9:1f. Cit fr s 2
102. AK 1886 9:14
103. AK 1886 9:5, 8f, 12f. Betr Carlsons samt Janssons i Krakerud väckelseengagemang, se Svärd s 20. Betr Nyström, se *Svenskt Biografiskt Lexikon*, band 27 (1990), s 763–765; W Bredberg, *En frihetskämpe* (Stockholm, 1935), s 220
104. AK 1886 9:5, 8. Betr Johansson, se AK 1886 2:5
105. AK 1886 9:13
106. AK 1886 9:10
107. AK 1886 9:7, 9
108. AK 1886 9:5
109. AK 1886 9:2, 4
110. AK 1886 9:13
111. AK 1886 9:12. Flensburgs anförande återfinns i kyrkomötesprotokollet 1883, s 669
112. *Svensk uppslagsbok*, 2:a uppl, 32 band (1948–1955), VII, spalt 1195. Jfr Eliade, s 305
113. AK 1885 motion 122, AK 1886 motion 128
114. SFS 1942:740 4:11, 36:11–12
115. Bergstedt, s 54
116. AK 1886 9: 3f, 6. Cit fr s 3. Betr eden som Abraham tog av sin tjänare, se 1 Mos 24:3
117. AK 1886 9:7f. Aktiva inom väckelsen var Wretlind, Bosson Olsson, Truedsson, Ericsson i Ahlberga och Svensson i Rydaholm (Svärd, s 9, 19, 24, 26, 36). De som periodvis ingick i liberala grupperingar var Gustaf Ericsson, Fredholm, von Friesen, Grafström och Hedin (A Norberg, ed., *Tvåkammarriksdagen 1867–1970*, 5 band (Stockholm, 1985–1992), I, s 79, 87, 89, 92, 103).
118. Dessa var Bokström (AK 1886 9:6) och Peterson i Boestad (AK 1886 9:8)
119. Riksdagens skrivelse nr 11 1886
120. SFS 1887:53, SFS 1887:60, SFS 1887:80, SFS 1887:94
121. *Krigsvetenskapsakademiens handlingar år 1887* (Stockholm, 1887), s 21f
122. SFS 1866:51; SFS 1866:43
123. SFS 1868:3. Jfr SFS 1829:12
124. SFS 1874:66. Jfr SFS 1829:12
125. SFS 1878:42; Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 13 juli 1887, ärende nr 9, Medicinalstyrelsens remissvar, RA. Jfr 1829:12
126. SFS 1880:66 §3. Jfr 1874:41 §4
127. SFS 1881:14, s 4
128. SFS 1884:20. Jfr SFS 1829:12
129. AK 1887B 31:29; SFS 1887:48 §33; SFS 1887:44, §17; SFS 1887:45, §11. Jfr SFS 1882:25, §20; SFS 1882:51, §11
130. SFS 1888, bihanget nr 13, s 2. Jfr SFS 1842:37, §7
131. SFS 1893:86; SFS 1893:89
132. SFS 1896:29, s 7. Jfr SFS 1826:43
133. SFS 1902, bihanget nr 64, s 3. Jfr SFS 1829:12
134. *Nationalencyklopedin*, 20 band (1989–1996), V, s 257
135. SFS 1958:405; SFS 1974:836. Jfr SFS 1826:43
136. SFS 1974:564; E Holmberg & N Stjernquist, *Grundlagarna*, (Stockholm, 1980), s 621f
137. SFS 1975:1288 4:11; *Sveriges Rikes Lag* (1996), rättegångsbalken 4:11
138. Verk och tjänstemän inom kungl maj:ts kansli, Eder 1568–1872, förordet av L Sjödin, RA
139. *Den svenska kyrkohandboken*, 2 delar (Stockholm, 1987), II, s 21–23; *Svensk Soldat* 1983 (Stockholm, 1983), s 91f
140. M Weber, *Ekonomi och samhälle*, 3 delar (1922), I, sv övers (Lund, 1983), s 18f;

- KLindskoug, "Max Weber 1864–1920", *Kapital, rationalitet och social sammanhållning*, ed. A Boglind, Ny, omarbetad upplaga (Stockholm, 1986), s 148–150
141. R Torstendahl, "Byråkratisering och maktfördelning i Nordvästeuropa efter 1880", s 9, idem, "Byråkratisering som ett historiskt fenomen", s 28, 38–41, *Byråkratisering och maktfördelning*, ed. T Nybom & R Torstendahl (Lund, 1989)
142. Weber, *Den protestantiska etiken*, s 68–72, 85f